

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΔΕΞΙΠΠΟΣ**

Δημητρίου Αικατερίνη
ΑΜ 2018004

**Η ρητορική αξιοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου στους
δικανικούς λόγους του λυσιακού corpus που σώζονται ακέραιοι**

Διπλωματική Εργασία

Τριμελής Εποπτική Επιτροπή

Χατζηλάμπρου Ρ.

Λεντάκης Β.

Καραδήμας Δ.

Περιεχόμενα

A. Εισαγωγή.....	4
B. Η ηθική διάσταση του θρησκευτικού νόμου ως ρητορικό όπλο	7
Γ. Λόγοι στους οποίους αξιοποιείται ιδιαίτερος το θρησκευτικό στοιχείο.....	10
1. Καταγγελτικοί λόγοι.....	10
1.1. Κατ' Άνδοκίδου λόγος (6)	10
1.2. Κατὰ Αγοράτου (13).....	14
1.3. Κατὰ Νικομάχου γραμματέως (30).....	19
2. Υπερασπιστικοί λόγοι	22
2.1. Περί τῆς δημεύσεως τῶν τοῦ Νικίου ἀδελφοῦ (18).....	22
2.2. Ὑπὲρ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων (19)	25
2.3. Ἀπολογία δωροδοκίας ἀπαράσημος (21).....	30
Δ. Ο ὄρκος.....	37
1. Λόγοι που εκφωνήθηκαν ενώπιον του Αρείου Πάγου	37
1.1. Υπερασπιστικοί λόγοι	37
1.1.1. Ἀπολογία πρὸς Σίμωνα (3).....	37
1.1.2. Ἀπολογία περὶ τοῦ σηκοῦ (7).....	39
2. Λόγοι που εκφωνήθηκαν σε δικαστήριο της Ηλιαίας	42
2.2. Καταγγελτικοί λόγοι.....	42
2.2.1. Κατὰ Ἀλκιβιάδου λιποταξίου (14)	42
2.2.2. Κατὰ Ἀλκιβιάδου ἀστρατείας (15).....	44
2.2.3. Κατὰ τῶν σιτοπωλῶν (22)	46
ΣΤ. Δοκιμασία.....	48
1. Ἀπολογία δήμου καταλύσεως (25).....	48
2. Ἐν βουλῇ Μαντιθέῳ δοκιμαζομένη ἀπολογία (16)	51
4. Περί τῆς Εὐάνδρου δοκιμασίας (26)	55
Ζ. Λόγοι στους οποίους το θρησκευτικό στοιχείο αξιοποιείται μερικώς.....	59
1. Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία (1).....	59
2. Ὑπὲρ Πολυστράτου (20)	61
3. Πρὸς τὴν εἰσαγγελίαν περὶ τοῦ μὴ δίδοσθαι τῷ ἀδυνάτῳ ἀργύριον (24).....	64
4. Ὑπὲρ τοῦ στρατιώτου (9)	65
5. Κατὰ Ἐρατοσθένους (12)	67
6. Κατὰ Παγκλέωνος (23)	71
Ζ. Λόγοι στους οποίους το θρησκευτικό στοιχείο απουσιάζει.....	73
1. Κατὰ Ἐπικράτους (27), κατὰ Ἐργοκλέους (28) και κατὰ Φιλοκράτους (29)	74
Η. Γενικά Συμπεράσματα.....	76

Θ. Βιβλιογραφία 83

A. Εισαγωγή

Η δραστηριότητα του Λυσία ως λογογράφου καλύπτει την περίοδο από το 403 έως το 380 π.Χ.¹ παρέχοντας πλήθος πληροφοριών για την πολιτική ζωή της Αθήνας ήδη από την πρώτη κατάλυση της δημοκρατίας και την άνοδο των 400 στη Βουλή, καθώς και για τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στην αθηναϊκή δικονομία.² Η παρούσα εργασία πραγματεύεται τον τρόπο με τον οποίο εργαλειοποιείται το θεϊκό στοιχείο και γενικότερα η ηθική διάσταση του θρησκευτικού νόμου προκειμένου να κερδίσει τη δική ο ομιλών, ενάγων ή εναγόμενος.

Η σωζόμενη χειρόγραφη παράδοση αποδίδει στον Λυσία 34 ή 35 λόγους που μαζί με τα *fragmenta* αυξάνουν τον συνολικό αριθμό των έργων του σε 425 λόγους.³ Όλοι οι δικανικοί λόγοι του εντάσσονται στη λογογραφία εκτός από τον *κατά Ερατοσθένους (12)* τον οποίο εκφώνησε ο ίδιος ενώπιον της Ηλιαίας.⁴

Στην παρούσα εργασία εξετάζονται οι λόγοι έτσι όπως παρατίθενται κατά την παραδοσιακή ταξινόμηση του *corpus lysiacum* ανεξάρτητα από τα ζητήματα γνησιότητας που εγείρονται για ορισμένους από αυτούς.⁵ Οι λόγοι 1-31 παραδίδονται από τα μεσαιωνικά χειρόγραφα, ενώ οι λόγοι 32-34 από τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα ως παραδείγματα του ύφους του Λυσία σε είδη ρητορικής.⁶ Ο *ἐπιτάφιος τοῖς Κορινθίων βοηθοῖς (2)*, η *κατηγορία πρὸς τοὺς συνοουσιαστὰς κακολογιῶν (8)*, ο *κατά Θεομνήστου Α' (10)* και *Β' (11)*, ο *Ὀλυμπιακός (33)*, ο *λόγος περὶ τοῦ μὴ καταλῦσαι τὴν πάτριον πολιτείαν (34)* και ο *ἐρωτικός (35)* δεν ανήκουν στο δικανικό είδος συνεπώς δεν θα αποτελέσουν αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Επίσης, στον *λόγο περὶ*

¹ Η γέννηση του ρήτορα τοποθετείται το 459/8 π.Χ. στη Σικελία και η εγκατάστασή του στην Αθήνα ως μετοίκου πιθανόν έλαβε χώρα το 412/1 π.Χ. Οι λόγοι του εκφωνήθηκαν μετά από την αποκατάσταση της δημοκρατίας, το 403/2 π.Χ., βλ. Todd (2007): 1,12.

² Κανένας νόμος δεν είχε ισχύ πριν από το έτος 403/2 π.Χ. εκτός εάν είχε συμπεριληφθεί από τους αναγραφείς στη νέα καταγραφή των νόμων που έλαβε χώρα το 410-403 π.Χ., Todd (2007): 2, MacDowell (2015): 74-77.

³ Ο 35^{ος} λόγος (*Έρωτικός*) αποδίδεται από ορισμένους ερευνητές στον Λυσία και μας παραδόθηκε ενσωματωμένος στον πλατωνικό διάλογο *Φαίδρος*, Todd (2007):17-18.

⁴ Todd (2007): 5.

⁵ Ο τελικός κατάλογος των ύποπτων λόγων όπως προέκυψε από τις υφομετρικές μελέτες των Dover, Usher-Najock με κριτήριο την απόκλιση που παρουσιάζει κάθε λόγος από το σύνολο του *corpus lysiacum* κατά κατιούσα κλίμακα έχει ως εξής: 9^{ος}, 8^{ος}, 6^{ος}, 2^{ος}, 20^{ος}, 7^{ος}, 23^{ος}, 31^{ος}, 32^{ος}, 14^{ος}, βλ. Usher-Najock, 1982, 106. Ο 12^{ος} λόγος θεωρείται πέραν πάσης αμφιβολίας γνήσιος λόγος του Λυσία και λαμβάνεται υπόψη ως κριτήριο από τους εν λόγω ερευνητές. Στην παρούσα εργασία οι λόγοι 9, 6, 20, 7, 23, 31 και 14 επειδή ανήκουν στους άρτια σωζόμενους δικανικούς λόγους που αποδίδονται στον Λυσία εξετάζονται κανονικά.

⁶ Todd (2000): 17, 318.

τραύματος *ἐκ προνοίας* (4)⁷ έχει σωθεί μόνο το τμήμα της *αποδείξεως* και ο *επίλογος* ενώ στον *κατὰ Διογείτωνα* (32) λόγο δεν έχει διασωθεί το τμήμα της *αποδείξεως* και ο *επίλογος* οπότε δεν θα εξεταστούν εξίσου από την παρούσα εργασία. Από τον *ὑπὲρ Καλλίου ἱεροσυλίας ἀπολογία* (5) δεν έχουν διασωθεί οι τελευταίες παράγραφοι και, παρότι αφορά σε θρησκευτικό αδίκημα, εξαιτίας της αποσπασματικότητας που παρουσιάζει δεν προσφέρεται για ανάλυση. Από τον *κατ' Ἀνδοκίδου ἀσεβείας* (6) λόγο δεν μας έχει διασωθεί το *προοίμιον* και η αρχή της *διήγησεως* από τον παλατινό κώδικα⁸. Ωστόσο, επειδή ολόκληρος ο 6^{ος} λόγος εστιάζει αποκλειστικά στη θρησκευτική σημασία της δίωξης στην περίπτωση που η ασέβεια μείνει ατιμώρητη, προσφέρεται για ανάλυση, οπότε εξετάζεται κανονικά. Τέλος, από τον *περὶ τῆς Εὐάνδρου δοκιμασίας* (26) λόγο απουσιάζει το *προοίμιον*, η *διήγησις* και η *ἀπόδειξις*, παρ' ὅλ' αυτά εξετάζεται κανονικά καθώς, ὕστερα από τη συγκριτική μελέτη με τους άλλους τρεις λόγους, τον 16^ο, τον 25^ο και τον 31^ο, του *corpus lysiacum* που εντάσσονται στη διαδικασία της *δοκιμασίας*, μπορούμε να συνάγουμε ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα που εξυπηρετούν τον σκόπο της εργασίας.

Ειδικότερα, οι λόγοι ομαδοποιούνται σε εκείνους στους οποίους το θρησκευτικό στοιχείο αξιοποιείται ιδιαιτέρως, σε εκείνους στους οποίους αξιοποιείται μερικώς και σε εκείνους που δεν αξιοποιείται καθόλου. Επιπλέον, οι λόγοι που αφορούν στην δοκιμασία όπως επίσης και οι λόγοι στους οποίους ο ὄρκος αποτελεί βασικό όπλο στη φάρετρα του ρήτορα εξετάζονται σε ξεχωριστή ενότητα για λόγους διευκόλυνσης της έρευνας. Σε κάθε λόγο εξετάζεται η εκτενής ή η περιοσμένη ρητορική χρήση του θεϊκού στοιχείου λαμβάνοντας υπόψη το ιστορικό, το χρονολογικό πλαίσιο εκφώνησης του λόγου όπως επίσης και το είδος της αγωγής, τη δικονομική διαδικασία και το δικαστήριο στο οποίο έλαβε χώρα η υπόθεση. Τέλος, ακολουθούν τα γενικά συμπεράσματα ὕστερα από τη συγκριτική ανάλυση των λόγων.

Οι δικανικοί λόγοι του Λυσία καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα υποθέσεων· ἄλλοτε ἐμπίπτουν στα θρησκευτικά αδικήματα (ανθρωποκτονία, ἱεροσυλία, κοπή ιερών ελαιόδεντρων, αθεΐα, ασέβεια), ἄλλοτε ἐπιχειρεῖται σύνδεση με αυτά και ἄλλοτε απλώς

⁷ Ο τέταρτος λόγος του Λυσία αφορά σε μια *δίκη τραύματος ἐκ προνοίας* που εκδικάζεται ἐνώπιον του Αρείου Πάγου και παρουσιάζει πολλές ομοιότητες ως προς την υπόθεση με τον τρίτο λόγο. Ορισμένοι μελετητές διατείνονται ότι ο τέταρτος λόγος αποτελεί τη δευτερολογία του κατηγορουμένου ενώ ἄλλοι ότι πρόκειται για ρητορική άσκηση που γράφτηκε κατὰ τη Δεύτερη Σοφιστική και βασίζεται στον τρίτο λόγο στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν την αποσπασματικότητα και τη μικρή έκτασή του. Οι υποθέσεις αυτές δεν βρίσκουν σύμφωνο τον Todd (2007: 439-351), ο οποίος ισχυρίζεται ότι έχει διασωθεί μόνο το τμήμα της *αποδείξεως* (§§1-17) και ο *επίλογος* (§§18-20).

⁸ Todd (2007): 386.

αποτελούν τον υπερασπιστικό ή καταγγελτικό λόγο του ομιλούντος προς υπεράσπιση των έννομων συμφερόντων του. Η παράθεση των αρχαίων χωρίων στηρίζεται στην Oxoniensis έκδοση του Carey.⁹

⁹ Carey, C. (2007), *Lysiae Orationes Cum Fragmentis*, Oxford University Press.

B. Η ηθική διάσταση του θρησκευτικού νόμου ως ρητορικό όπλο

Η έννομη τάξη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την τήρηση του θρησκευτικού δικαίου προκειμένου να επιτευχθεί η κοινωνική συνοχή. Τυχόν παρέκκλιση θα μπορούσε να οδηγήσει μοιραία στην αποδόμηση του κοινωνικού οικοδοήματος και στη διασάλευση της ηθικής τάξης, και αυτό οι ρήτορες φαίνεται να το είχαν αντιληφθεί από πολύ νωρίς. Κατά συνέπεια, η ηθική διάσταση του θρησκευτικού νόμου μπορούσε να αποτελέσει εξίσου αντικείμενο εκμετάλλευσης και αντιπαράθεσης από την πλευρά των ρητόρων, οι οποίοι επιστράτευαν από τη φαρέτρα των επιχειρημάτων τους οποιοδήποτε ρητορικό όπλο μπορούσαν, προκειμένου να ασκήσουν άμεση ή έμμεση ψυχολογική πίεση στους δικαστές.

Η αρχαία ελληνική θρησκεία στηρίζεται στην τελετουργική παράδοση και δεν νοούνταν το άτομο να έχει μικρή συμμετοχή.¹⁰ Ο σκοπός, άλλωστε, έτσι όπως προκύπτει από τη μελέτη της αθηναϊκής θρησκείας, ήταν να προβαίνει το άτομο σε πράξεις που θα ευχαριστούσε τους θεούς και δεν θα προκαλούσε την εκδίκησή τους.¹¹ Η ευσέβεια των διαδίκων συνάγεται από τις επικλήσεις που απευθύνουν προς τους θεούς ενώπιον του ακροατηρίου και κυρίως από τις πράξεις τους στο πλαίσιο της κοινότητας. Οι θυσίες, η τήρηση των ταφικών εθίμων, η ανάληψη *λειτουργιών* δεν εμπίπτουν μόνο στις υποχρεώσεις του ατόμου απέναντι στο κοινωνικό σύνολο αλλά αποδεικνύουν και εμπράκτως την ευσεβή στάση του απέναντι στους θεούς.

Οι κανόνες τέλεσης θυσιών και ιεροτελεστιών ήταν διατυπωμένοι με μεγάλη ακρίβεια και θα έπρεπε να τελεσθούν με τον κατάλληλο τρόπο, την κατάλληλη ώρα και από τα κατάλληλα πρόσωπα.¹² Για παράδειγμα, στις φονικές υποθέσεις που εκδικάζονταν από τον Άρειο Πάγο οι ενάγοντες, οι εναγόμενοι και οι μάρτυρες έδιναν όρκο επικαλούμενοι την ολοκληρωτική καταστροφή του οίκου και των συγγενών εναντίον του επιόρκου (*διωμοσία*).¹³ Ο όρκος μεταξύ των διαδίκων, όπως επίσης ο δικαστικός και ο βουλευτικός όρκος, αξιοποιούνται ορισμένες φορές από τους ομιλητές σε καίρια σημεία του λόγου τους, σε μια εναγώνια προσπάθεια να πείσουν το ακροατήριο είτε για την αθώωση τους είτε για την καταδίκη του αντιπάλου τους. Έτσι, ασκείται έμμεση ψυχολογική πίεση προς τους δικαστές καθώς οι διάδικοι τους

¹⁰ Burkert (2015): 559.

¹¹ MacDowell (2015):296.

¹² MacDowell (2015):296.

¹³ Δημ.23.67· Αντιφών 1.8, 1.28, 5.12, 6.16· Λυσ. 10.11· Ισοκ. 18.56· Αισχ. 2.87· Δημ.59.10· Δημ.23.68, βλ. Lipsius (1905–15: 832 n.12), MacDowell (1963: 90–100), Carawan (1998: 138–142).

υπενθυμίζουν ευγενικά να μείνουν προσηλωμένοι στους όρκους, με τους οποίους έχουν δεσμευθεί επισημαίνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη συμπόρευση ανθρώπινης και θεϊκής δικαιοσύνης.

Χαρακτηριστική είναι επίσης η αναφορά των διαδίκων στην τήρηση των ταφικών εθίμων, προκειμένου να πείσουν για τον άμεμπτο χαρακτήρα είτε των ιδίων είτε των προσώπων που υπερασπίζονται είτε ακόμα για να τονίσουν την παράλειψη της ηθικής αυτής υποχρέωσης από την πλευρά του αντιδίκου. Όπως προκύπτει από τη μελέτη των λόγων των ομιλητών, ένας ηθικός και ευσεβής πολίτης αυξάνει τις πιθανότητες να είναι αθώος, αντιθέτως, ο ανήθικος και ασεβής είναι βέβαιο ότι δεν κατηγορείται άδικα.

Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η έμφαση που προσδίδουν οι διάδικοι στην αδιάλειπτη προσφορά τους στην πόλη με την ανάληψη θρησκευτικών αξιωμάτων και λειτουργιών, καθώς υποδηλώνει εξίσου την ευσεβεία τους απέναντι στους θεούς. Ο Ανδοκίδης (1.132) σε μια προσπάθεια να εκμεταλλευτεί το θρησκευτικό αίσθημα των Αθηναίων προέβαλε την ανάληψη των θρησκευτικών αξιωμάτων, όπως εκείνο του αρχιθεωρού, που κατά την Missiou, θα ήταν αρκετά πιθανό να είχε λειτουργήσει υπέρ της αθώωσής του από το δικαστήριο.¹⁴

Σε αυτό το σημείο, βέβαια, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι, ύστερα από επισήμανση του κ. Λεντάκη, οι θρησκευτικές αντιλήψεις είχαν ήδη εργαλειοποιηθεί από τον Αντιφώντα, τόσο στις τρεις πλασματικές τετραλογίες του, όπου η αντίληψη για το μίasma διαδραματίζει κεντρικό ρόλο, όσο και στους λόγους 5 και 6. Επίσης, το 415 π.Χ. οι πολιτικοί αντίπαλοι του Αλκιβιάδη εκμεταλλεύτηκαν τη θρησκοληψία του πλήθους προκειμένου να περάσει από δίκη και να καταδικαστεί. Ο λόγος που δεν έγινε η δίκη ήταν, βέβαια, ότι ο Αλκιβιάδης κατέφυγε στη Σπάρτη. Επιπλέον, πηγαίνοντας ακόμα πιο πίσω χρονολογικά, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι πολιτικοί αντίπαλοι του Περικλή επεδίωξαν να τον πλήξουν υποβάλλοντας «εισαγγελία» κατά του Αναξαγόρα για αθεΐα, βάσει του ψηφίσματος του Διοπίθου.¹⁵ Κατά συνέπεια, όπως μου υποδεικνύει ο κ. Λεντάκης με βάση αυτά τα παραδείγματα, η θρησκεία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στις πολιτικές διώξεις αρκετά πιο πριν από τη δίκη του Σωκράτη

¹⁴ Missiou (1992): 53.

¹⁵ Η ιστορικότητα της δίωξης του Αναξαγόρα για ασέβεια όπως επίσης και εκείνη του ψηφίσματος του Διοπίθου έχουν αμφισβητηθεί και οι πληροφορίες για τη διεξαγωγή της πραγματικής δίκης είναι αντιφατικές, βλ. και Parker (2001): 282-283.

παρότι εκλαμβάνω την εν λόγω πολύκροτη δίκη ως σημείο αναφοράς στην εργασία μου.

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί να διερευνήσει την ιδιαίτερη σκοπιμότητα που υποκρύπτεται από τη ρητορική αξιοποίηση του θεικού στοιχείου. Γιατί σε ορισμένους λόγους του Λυσία το θρησκευτικό στοιχείο αξιοποιείται περισσότερο ενώ σε άλλους λιγότερο; Πόσο μπορεί να επηρέασε η δίκη του Σωκράτη το 399 π.Χ. στην εργαλειοποίηση των θρησκευτικών αντιλήψεων της εποχής, όταν ο ομιλητής δεν είχε να παρουσιάσει αδιάσειστη επιχειρηματολογία; Πώς η επιχειρηματολογία των διαδίκων συνδέεται με το δικαστήριο που εκδικάζει την υπόθεση; Αυτά είναι τα βασικά ερωτήματα στα οποία επιχειρώ να απαντήσω σε αυτή την εργασία.

Γ. Λόγοι στους οποίους αξιοποιείται ιδιαίτερος το θρησκευτικό στοιχείο

1. Καταγγελτικοί λόγοι

1.1. Κατ' Άνδοκίδου λόγος (6)

Ο κατ' Άνδοκίδου λόγος (6) αφορά σε μια πολύ γνωστή υπόθεση, τη δίωξη του ρήτορα Άνδοκίδη. Ο ρήτορας κατηγορείται με *ἔνδειξιν* ασεβείας, επειδή εισήλθε στην Αγορά και συμμετείχε στα Ελευσίνια Μυστήρια γύρω στο 400 π.Χ. καταθέτοντας ικετήριο κλάδο στον βωμό και παραβίασε κατ' αυτόν τον τρόπο το ψήφισμα του Ισοτιμίδη του 415 π.Χ. για την «καθ' ομολογίαν» ανάμιξή του στην υπόθεση αποκοπής των ερμαϊκών στηλών παραμονές της Σικελικής Εκστρατείας.¹⁶ Σύμφωνα με τον Todd, η δίκη έλαβε χώρα κατά πάσα πιθανότητα το 400 π.Χ., λίγο πριν από τη δίκη του Σωκράτη.¹⁷

Ο έκτος λόγος, που αποδίδεται στον Λυσία, αποτελεί τον έναν από τους τρεις καταγγελτικούς λόγους – συγκεκριμένα τον δεύτερο – εναντίον του ρήτορα, και εκφωνήθηκε είτε από τον Μέλητο είτε από τον Επίχαρη¹⁸ σε δικαστήριο της Ηλιαίας.¹⁹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι κάποιος άνδρας ονόματι Μέλητος αποτέλεσε έναν από τους ενάγοντες στη δίκη του Σωκράτη. Εάν πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν.²⁰ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο παρών λόγος εστιάζει κυρίως στα Μυστήρια και λιγότερο στην καταστροφή των *Ἐρμῶν κεφαλῶν*.²¹ Επιπλέον, δεν γίνεται καμία αναφορά ούτε στην εναπόθεση του ικετηρίου κλάδου στον βωμό ούτε στην καταγγελία που έκανε ο ρήτορας εναντίον του πατέρα του ως συνενόχου στα γεγονότα του 415 π.Χ.²² Ο λόγος θα μπορούσε να λειτουργεί υποστηρικτικά προς τη καταγγελία εναντίον του Άνδοκίδη, χωρίς να είναι απαραίτητο να συνοψίζει το βασικό κατηγορητήριο και εστιάζει περισσότερο στη θρησκευτική χροιά της δίωξης στην περίπτωση που η ασέβεια μείνει ατιμώρητη.²³

¹⁶ Todd (2007): 399, 401.

¹⁷ Todd (2007): 399.

¹⁸ Dover (1969): 78. Ο Κηφίσιος, ο πρώτος ενάγων αποκλείεται ως ομιλητής, επειδή γίνεται αναφορά στον ίδιο μέσα στον λόγο, βλ. Todd (2007): 399.

¹⁹ Todd (2007): 452.

²⁰ Dover (1969): 78, Todd (2007): 409.

²¹ Ο Άνδοκίδης στον λόγο του *περί τῆς ἑαυτοῦ καθόδου*, που εκφωνήθηκε μετά το 411 π.Χ., προσπαθεί να ελαχιστοποιήσει την εμπλοκή του σε σχέση με την υπόθεση της αποκοπής των ερμαϊκών στηλών αφήνοντας να υπονοηθεί ότι ήταν ένοχος, ενώ δεν φαίνεται να υπονοεί κάπου τη συμμετοχή του στη διακωμώδηση των Ελευσινίων Μυστηρίων, Todd (2007): 452.

²² Todd (2007): 406.

²³ Todd (2007): 406.

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Από τον έκτο λόγο του Λυσία δεν μας έχει διασωθεί το *προοίμιον* και η αρχή της *διήγησεως*. Η *διήγησις* (§§1-53) του κατηγορού ξεκινά με την εξιστόρηση της παραδειγματικής τιμωρίας ενός ασεβούς, ο οποίος δεν δίστασε να εμπαιξεί τη θεά Δήμητρα αφιερώνοντας της ένα άλογο, το οποίο όμως έκλεψε την επόμενη ημέρα (*ἔδησε τὸν ἵππον ἐκ τοῦ ῥόπτρου τοῦ ἱεροῦ ὡς ἀποδιδούς, τῇ δ' ἐπιούσῃ νυκτὶ ὑφείλετο*, 6.1). Ο θεομπαίχτης τιμωρήθηκε πεθαίνοντας από ασитία καθώς, ενώ διέθετε πλούσια αγαθά, τον καταράστηκε η Δήμητρα και η Περσεφόνη (κατά πάσα πιθανότητα)²⁴ να μην μπορεί να κορέσει την πείνα του λόγω της δυσάρεστης οσμής που ανέδιδαν τα τρόφιμα. Κατ' αναλογία θα πρέπει να τιμωρηθεί και ο Ανδοκίδης, και μάλιστα πιο αυστηρά επειδή κατέδωσε τους φίλους του για να σωθεί ο ίδιος, και ο θεός δεν συγχωρεί όσους τον εξαπατούν (*ἀδύνατον δὲ καὶ ὑμῖν ἐστι, περὶ τοιούτου πράγματος φέρουσι τὴν ψῆφον, ἢ κατελεῖσαι ἢ καταχαρίσασθαι Ἀνδοκίδῃ, ἐπισταμένοις ὅτι ἐναργῶς τῷ θεῷ τούτῳ τιμωρεῖτον τοὺς ἀδικοῦντας*, 6.3).

Στη συνέχεια, ο ομιλητής εκφράζει την αγωνία του για την πιθανή εκλογή του στους *Ἐννέα Ἄρχοντες* και συγκεκριμένα στο αξίωμα του *ἄρχοντα-βασιλέα*, διατυπώνοντας ερωτήσεις στην προσπάθειά του να θέσει τους δικαστές προ των ευθυνών τους (*ἂν νυνὶ Ἀνδοκίδης ἀθῶος ἀπαλλαγῇ <δι' > ὑμᾶς ἐκ τοῦδε τοῦ ἀγῶνος καὶ ἔλθῃ κληρωσόμενος τῶν ἐννέα ἀρχόντων καὶ λάχῃ βασιλεύς*, 6.4). Ο *ἄρχων-βασιλεὺς* ασχολούνταν με υποθέσεις παραβίασης της θρησκευτικής τάξης, όπως τα αδικήματα της ασέβειας και της ανθρωποκτονίας, και μπορούσε να υποβληθεῖ σε αυτόν *γραφὴ ἀσεβείας* και *δίκη φόνου* αντίστοιχα, δεδομένου ότι οι φονιάδες θεωρούνταν ανόσιοι.²⁵ Πώς, λοιπόν, αναρωτιέται ο ομιλητής, ένας γνωστός σε όλους ασεβής θα αναλάβει την εποπτεία των Ελευσινίων Μυστηρίων; Ποια εντύπωση θα σχηματίσουν οι μνημένοι (*οὐδὲ γὰρ ἀγνώως ὁ Ἀνδοκίδης οὔτε τοῖς ἔξω οὔτε τοῖς ἐνθάδε διὰ τὰ ἡσεβημένα*, 6.6); Αγανακτισμένος ο ομιλητής επικαλεῖται τον Δία σε μια προσπάθεια να κερδίσει τις εντυπώσεις και να φανεί ευσεβής (*ὥστε μὰ τὸν Δία οὐ ῥαδίον ἐστὶν ὑμῖν αὐτῶ οὐδὲν χαρισάμενοις παρὰ τὸ δίκαιον λαθεῖν τοὺς Ἕλληνας*, 6.7).

Ο ομιλητής επιτίθεται με σφοδρότητα στο ήθος του αντιπάλου τονίζοντας ότι η αναιδεια του Ανδοκίδη έχει ξεπεράσει κάθε όριο, καθώς περιφέρεται στην Αγορά και

²⁴ Todd (2007): 441.

²⁵ Αδάμ-Μαγνήσαλη (2008): 21, Biscardi (2010): 95.

στα ιερά περιφρονώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τους δικαστές, τους πολίτες, τους γραπτούς και τους άγραφους νόμους αναφερόμενος στην παραβίαση του ψηφίσματος του Ισοτιμίδη, προκειμένου ο λόγος του να έχει κάποιο νομικό έρεισμα (*εἰς τοσοῦτον δὲ τόλμης ἀφίκται, ὥστε καὶ λέγει περὶ τοῦ νόμου, ὡς καθήρηται ὁ περὶ αὐτοῦ κείμενος καὶ ἔξεστιν αὐτῷ ἤδη εἰσιέναι εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ εἰς τὰ ἱερά <...> ἂν ἔτι καὶ νῦν Ἀθηναίων ἐν τῷ βουλευτηρίῳ*, 6.9). Είναι βέβαιος όμως ότι η τιμωρία του θα επέλθει τόσο από τους ανθρώπους όσο και από τους θεούς.

Ἐπειτα ο κατήγορος συνεχίζει την επιχειρηματολογία του μνημονεύοντας ένα παράδειγμα από τον προσωπικό βίο του Ανδοκίδη προκειμένου να καταδείξει το μέγεθος της αναισχυντίας του. Ο Ανδοκίδης κατηγορήσε τον Ἄρχιππο για ασέβεια εναντίον του Ερμή ενώ ο ίδιος έχει υπάρξει κατά πολύ ασεβέστερος (*Ἀνδοκίδης δὲ τοσοῦτον καταπεφρόνηκε τῶν θεῶν καὶ <ᾧ> ἐκείνοις δεῖ τιμωρεῖν, ὥστε πρὶν {μᾶλλον ἢ ἦττον} ἢ ἐπιδεδημηκέναι δέκα ἡμέρας ἐν τῇ πόλει προσεκαλέσατο δίκην ἀσεβείας πρὸς τὸν βασιλέα, καὶ ἔλαχεν Ἀνδοκίδης ὧν καὶ πεποηκῶς ἂ οὔτος πεποίηκε περὶ τοὺς θεοὺς καὶ (ἵνα μᾶλλον πρόσσχητε τὸν νοῦν) φάσκων τὸν Ἄρχιππον ἀσεβεῖν περὶ τὸν Ἑρμῆν τὸν αὐτοῦ πατρῶον*, 6.11). Η ρητορική ερώτηση που χρησιμοποιεῖ για την αυτονόητη τιμωρία του Ανδοκίδη ισοδυναμεί με έντονη κατάφαση (*καίτοι ὁπότε οὔτος παρ' ἑτέρου ἠξίωσε δίκην ἀσεβείας λαβεῖν, ἢ που ἑτέρους γε παρὰ τούτου λαβεῖν δίκαιον καὶ εὐσεβές ἐστιν*, 6.12).

Η ασέβειά του Ανδοκίδη είναι μεγαλύτερη και από εκείνη του Διαγόρα που υπήρξε ασεβής μόνο στα λόγια, ενώ ο ρήτορας και στις πράξεις (*ἐκεῖνος μὲν γὰρ λόγῳ περὶ τὰ ἀλλότρια ἱερά καὶ ἑορτὰς ἠσέβει, οὔτος δὲ ἔργῳ περὶ τὰ ἐν τῇ αὐτοῦ πόλει*, 6.17).²⁶ Επιπλέον, καταγγέλλεται και για αθεΐα, καθώς περιφέρεται προκλητικά δίχως τον φόβο της τιμωρίας των θεῶν (*ἐπεδείξατο δὲ καὶ τοῖς Ἑλλησιν ὅτι θεοὺς οὐ νομίζει. οὐ γὰρ ὡς δεδιῶς τὰ πεποιημένα, ἀλλ' ὡς θαρρῶν, ναυκληρία ἐπιθέμενος τὴν θάλατταν ἔπλει*, 6.19). Το θεῖο όμως τιμωρεῖ ακόμα και ὕστερα από χρόνια είτε τους ίδιους τους ασεβεῖς είτε τα παιδιά τους. Ἄλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι ο ρήτορας ξόδεψε την περιουσία του στα δικαστήρια και καθ' ὅλη τη διάρκεια της ζωῆς του περιπλανιόταν. Ο ενάγων προσπαθεῖ να τονίσει ότι οι θεοὶ εκδικούνταν τον Ανδοκίδη και του δυσκόλευαν τη ζωῆ (*σκέμασθε δὲ καὶ αὐτοῦ Ἀνδοκίδου τὸν βίον, ἀφ' οὔ ἠσέβηκε, καὶ εἴ τις τοιοῦτος ἕτερός ἐστιν*, 6.21).

²⁶ Ο Διαγόρας ο Μήλιος με το παρωνύμιο ἄθεος αποτελεί τυπική περίπτωση αθεΐας, γι'αυτό διακωμωδήθηκε συχνά και από τον Αριστοφάνη. Διατυπώθηκε κατηγορία εναντίον του, απελάθηκε και επικηρύχθηκε η ζωῆ του για ένα τάλαντο, βλ. Kroh (1996): 140.

Ο ομιλητής επανέρχεται δριμύτερος στο θέμα της κατάδοσης των συγγενών και των φίλων του από τον Ανδοκίδη υπογραμμίζοντας ότι είναι το ίδιο συνένοχος με τους εκτελεσθέντες, πόσω μάλλον επειδή ακριβώς αρνήθηκε να παραδώσει τον δούλο του για να μην αποκαλυφθούν οι ιερόσυλες πράξεις του (*Ἀνδοκίδης γὰρ ἐπειδὴ ἤμαρτεν, ἐξ ἐπιβουλῆς εἰσαχθεὶς εἰς τὸ δικαστήριον, ἔδησεν ἑαυτὸν τιμησάμενος δεσμοῦ, εἰ μὴ παραδοίη τὸν ἀκόλουθον· εὗ δ' ἦδει οὐ δυνησόμενος παραδοῦναι ὅς διὰ τοῦτον καὶ τὰ τούτου ἁμαρτήματα ἀπέθανεν, ἵνα <μῆ> μηνυτῆς γένοιτο, 6.21-22*). Με αίσθηση αισιοδοξίας διαβεβαιώνει το δικαστήριο ότι τα παραπτώματα των ιερόσυλων δεν αμνηστεύονται ποτέ από τους θεούς και επικαλείται πάλι τον Δία ως έκφραση αγανάκτησης (*καίτοι ὅταν τις τὸν αὐτοῦ βίον τοῖς ἐχθροῖς καὶ τοῖς συκοφάνταις διανέμη, τοῦτ' ἔστι τὸ ζῆν βίον ἀβίωτον. ἂ τούτῳ ὁ θεὸς οὐκ ἐπὶ σωτηρία ἐπινοῶν δίδωσιν, ἀλλὰ τιμωρούμενος τῶν γεγενημένων ἀσεβημάτων, 6.31*). Ο Ανδοκίδης, συνεχίζει ο ομιλητής, διακωμώδησε τα ιερά μυστήρια, καθώς, αφού φόρεσε τα ιερά ενδύματα μιμούμενος τις ιεροτελεστίες, τις αναπαριστούσε στους αμύητους και αποκάλυπτε απόρρητες πληροφορίες ενώ ακρωτηρίασε τους θεούς της πόλης (*οὗτος γὰρ ἐνδὺς στολήν, μιμούμενος τὰ ἱερά ἐπέδεικνυ τοῖς ἀμυήτοις καὶ εἶπε τῇ φωνῇ τὰ ἀπόρρητα, τῶν δὲ θεῶν, οὓς ἡμεῖς {θεοὺς} νομίζομεν καὶ θεραπεύοντες καὶ ἀγνεύοντες θύομεν καὶ προσευχόμεθα, τούτους περιέκοψε, 6.51*).

Στη συνέχεια, παραθέτει ως παράδειγμα την ασέβεια του Βατράχου, ενός διεφθαρμένου συνεργάτη των Τριάκοντα τυράννων, πάλι ως μέτρο σύγκρισης και επιβολής αυστηρότερης ποινής απέναντι στον ρήτορα (*Ἀνδοκίδης δὲ καὶ αὐτοὺς τοὺς θεοὺς ἀδίκησας περὶ ἐλάττονος αὐτοὺς ἔθετο, εἰσιὼν εἰς τὰ ἱερά, ἢ Βάτραχος τοὺς ἀνθρώπους. ὅστις οὖν καὶ πονηρότερος καὶ ἀμαθέστερος Βατράχου ἐστί, πάνυ δεῖ ἀγαπητῶς ὑφ' ὑμῶν αὐτὸν σωθῆναι, 6.45*). Κατά συνέπεια, η καταδίκη του Ανδοκίδη ισοδυναμεί με εξαγνισμό της πόλης (*νῦν οὖν χρῆ νομίζειν τιμωρουμένους καὶ ἀπαλλαττομένους Ἀνδοκίδου τὴν πόλιν καθαίρειν καὶ ἀποδιοπομπεῖσθαι καὶ φαρμακὸν ἀποπέμπειν καὶ ἀλιτηρίου ἀπαλλάττεσθαι, ὡς ἐν τούτων οὗτός ἐστι, 6.53*).

Στον επίλογο (§§54-55) ο ενάγων ολοκληρώνει την ομιλία του με το παράδειγμα ενός ασεβούς ανθρώπου, τον οποίο οι Μεγαρείς σκόπευαν να εκτελέσουν δίχως δίκη, παροτρύνοντας εμμέσως και τους ίδιους τους δικαστές να σκεφτούν και να λειτουργήσουν αναλόγως στην περίπτωση του Ανδοκίδη (*Διοκλῆς ὁ Ζακόρου τοῦ ἱεροφάντου, πάππος δὲ ἡμέτερος, συνεβούλευσε βουλευομένοις ὑμῖν ὃ τι δεῖ χρῆσθαι Μεγαρεῖ ἀνδρὶ ἡσεβηκότι. κευόντων γὰρ ἐτέρων ἄκριτον παραχρῆμα ἀποκτεῖναι, παρήνεσε κρῖναι τῶν ἀνθρώπων ἔνεκα, ἵνα ἀκούσαντες καὶ ἰδόντες σωφρονέστεροι οἱ*

ἄλλοι ὦσι, τῶν δὲ θεῶν ἔνεκα οἴκοθεν ἕκαστον, ἃ δεῖ τὸν ἀσεβοῦντα παθεῖν, αὐτὸν παρ' ἑαυτῷ κεκριτότα εἰς τὸ δικαστήριον εἰσιέναι, 6.54).

Συμπέρασμα

Ο Ανδοκίδης υπερασπίστηκε τον εαυτό του στον λόγο του *περὶ τῶν μυστηρίων* και αθώωθηκε. Η επιχειρηματολογία του φαίνεται να έπεισε το ακροατήριό του παρά την προσπάθεια εκμετάλλευσης του θρησκευτικού αισθήματος από την πλευρά των αντιπάλων. Ο ίδιος υποστήριξε ότι δεν διέπραξε καμία ασέβεια, καθώς δεν συμμετείχε – ούτε ομολόγησε ότι συμμετείχε – στην διακωμώδηση των Ελευσινίων Μυστηρίων ούτε στην αποκοπή των ερμαϊκών στηλών. Απλώς γνώριζε τους ενόχους τους, οποίους είχε κατονομάσει σε μία προσπάθεια να σώσει αθώους πολίτες από καταδίκη και όχι τον εαυτό του όπως κατηγορήθηκε.²⁷ Άλλωστε, όπως ισχυρίζεται, η Αμνηστία σε συνδυασμό με την αναθεώρηση των νόμων το 402 π.Χ. που ακολούθησε καθιστούν το ψήφισμα του Ισοτιμίδα άκυρο.

Σύμφωνα με τον ενάγοντα η γενική Αμνηστία του 402 π.Χ. δεν αίρει το αξιόποιο της πράξης του Ανδοκίδα, καθώς λόγω του ψηφίσματος του Ισοτιμίδα²⁸ δεν παραγράφεται.²⁹ Ολόκληρος ο καταγγελτικός λόγος βρίθει θρησκευτικών και ιστορικών παραδειγμάτων με σκοπό να επιχειρηματολογήσει υπέρ της καταδίκης του κατηγορούμενου. Θρησκοληψίες και προλήψεις σχετικά με την τιμωρία του θείου στον ίδιο, στην επερχόμενη γενιά ή ακόμα και στους δικαστές, όπως επίσης οι επικλήσεις, οι ευχές και οι κατάρες, καταδεικνύουν την έντονη συναισθηματική φόρτιση του ομιλητή και καλλιεργούν το συναίσθημα φόβου από τη θεϊκή οργή που θα επέλθει σε περίπτωση ατιμωρησίας. Ας μην ξεχνάμε ότι ο λόγος εκφωνήθηκε σε ηλιαστικό δικαστήριο, οπότε υπάρχει περιθώριο για ρητορική εκμετάλλευση του θρησκευτικού αισθήματος. Το θεϊκό στοιχείο αξιοποιείται ρητορικά στο έπακρο σε μια εναγώνια προσπάθεια του ομιλητή να επηρεάσει τη δικαστική ψήφο εναντίον του ρήτορα.

1.2. Κατὰ Ἀγοράτου (13)

²⁷ Todd (2007): 401.

²⁸ Το ψήφισμα του Ισοτιμίδα απέκλειε από τους ιερούς χώρους όσους είχαν διαπράξει ασέβεια και είχαν ομολογήσει, Ανδ. 1.71-91, βλ. MacDowell (2015): 305.

²⁹ Θα μπορούσε να λεχθεί ότι από τη στιγμή που το ψήφισμα δεν είναι νόμος, δεν είναι απαραίτητο να επηρεάστηκε η ισχύς του από την εν λόγω αναθεώρηση.

Στον λόγο *κατὰ Ἀγοράτου* (13), ο ομιλητής δρα ως συνήγορος του αδερφού του θύματος, του Διονυσίου, ο οποίος ξεκίνησε τη διαδικασία για την απαγγελία κατηγορίας με την *ἀπαγωγή φόνου*. Ο Αγόρατος θεωρείται ηθικώς υπεύθυνος, όχι μόνο για τον φόνο του Διονυσοδώρου, αλλά και για τον φόνο και άλλων στρατηγών, ταξιαρχών και δημοκρατικών, καθώς οι μηνύσεις που υπέβαλε ήταν σχεδιασμένες από τους ολιγαρχικούς με σκοπό να φαίνονται ότι έγιναν παρά τη θέληση του. Ωστόσο, δεν κατηγορείται επισήμως για υποκίνηση ανθρωποκτονίας (*βούλευσιν ἐκ προθέσεως*), καθώς η Αμνηστία εμπόδιζε τον κατήγορο να εκκινήσει νομική πράξη με αυτή τη διαδικασία. Το αίτημα της τιμωρίας του ομιλητή βασίζεται στην ιδέα της εκδίκησης και στην άποψη ότι οι προαναφερθέντες καταδικάστηκαν αδικώς σε θάνατο.

Ο MacDowell³⁰ υποστηρίζει ότι στην περίπτωση του Αγοράτου, χρησιμοποιήθηκε η διαδικασία της *ἀπαγωγῆς φόνου* από την οικογένεια του θύματος, καθώς ο εναγόμενος δεν θα μπορούσε να κατηγορηθεί για *ανθρωποκτονία εκ προθέσεως*, στο Παλλάδιο Δικαστήριο ή στον Ἄρειο Πάγο, λόγω της Αμνηστίας του 403 π.Χ., η οποία απάλλασε από τη δίωξη όλα τα εγκλήματα που είχαν διαπραχθεί πριν από την αποκατάσταση της δημοκρατίας εκτός από αυτά που είχαν διαπραχθεί *αὐτοχειρία*.³¹ Οι κατήγοροι όμως δεν μπορούσαν να κατηγορήσουν τον Αγόρατο με αυτό το σκεπτικό, αφού δεν είχε σκοτώσει το θύμα *ἰδίαις χερσί*.³² Ο MacDowell υποθέτει ότι η αιτία σύλληψης εναπόκειται στο γεγονός ότι ο Αγόρατος σύχναζε σε ιερούς και δημόσιους τόπους, αν και ήταν ένοχος ανθρωποκτονίας.³³ Η ποινή για *βούλευση ἐκ προθέσεως*, για υποκίνηση ανθρωποκτονίας, ταυτίζονταν με αυτή της διάπραξης της ανθρωποκτονίας.³⁴ Η χρήση της νομικής διαδικασίας της *ἀπαγωγῆς* δεν ενέπλεκε καθόλου τα φονικά δικαστήρια ούτε απαιτούσε την ειδική και χρονοβόρα διαδικασία για την παραπομπή του δολοφόνου ενώπιον της δικαιοσύνης. Ο ίδιος ο λόγος *κατὰ Ἀγοράτου* μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι χρησιμοποιήθηκε η διαδικασία της *ἀπαγωγῆς* και όχι της *ἐνδείξεως*, όπως αναγράφεται στον τίτλο που αποδίδεται στον Λυσία και αποτελεί *συνηγορία* - αλλά στην πράξη λειτούργησε ως κύρια *κατηγορία* - καθώς προορίζονταν να εκφωνηθεί από τον ξάδερφο του θύματος.³⁵ Η εκδίκηση της υπόθεσης θα έλαβε χώρα σε κάποιο ηλιαστικό δικαστήριο.

³⁰ MacDowell (2015): 189.

³¹ Βολονάκη (2012): 19-22.

³² Βολονάκη (2012): 42.

³³ MacDowell (2015): 189. Η υπόθεση βρίσκει αντίθετο τον Carawan, καθώς ο κατήγορος δεν δηλώνει ευθέως ότι σύχναζε σε δημόσιους χώρους, βλ. Carawan (1998): 362-364.

³⁴ Βολονάκη (2012): 21.

³⁵ Βολονάκη (2012): 47.

Το χρονικό όριο που καθορίζονταν από τον νόμο για τα περισσότερα παραπτώματα ήταν τα πέντε έτη.³⁶ Ο κατηγορος αισθάνεται την ανάγκη να τοποθετηθεί για την ετεροχρονισμένη εκδίκηση της υπόθεσης. Συγκεκριμένα, διατυπώνει την άποψη ότι δεν υφίσταται *οὐδεμίαν προθεσμίαν* (§83), κανένα χρονικό όριο μέσα στο οποίο μπορούσε να ξεκινήσει η νομική διαδικασία για τη δίωξη ανθρωποκτονίας. Από την εν λόγω διατύπωση, αρκετοί μελετητές, όπως παρατηρεί ο Carawan, μεταξύ των οποίων και ο Philips³⁷ υποθέτουν ότι η εκδίκηση της υπόθεσης θα έγινε αρκετά χρόνια αργότερα από το ιστορικό πλαίσιο του λόγου, ίσως όχι νωρίτερα από το 398 π.Χ., αφήνοντας, μάλιστα, ανοιχτό το ενδεχόμενο να έλαβε χώρα και λίγο αργότερα.³⁸ Ο Todd³⁹ ισχυρίζεται ότι έλαβε χώρα μάλλον το 399 π.Χ. Κατά την άποψη μου, η ρητορική χρήση του θρησκευτικού στοιχείου, δεν συνιστά απλώς ρητορικό τόπο, αλλά αποτελεί ισχυρό και επιτυχημένο εργαλείο πειθούς, που αποδείχθηκε εξαιρετικά αποτελεσματικό για την καταδίκη του Σωκράτη, και γι' αυτό επιστρατεύεται εξίσου και στον παρόντα λόγο σε καίρια σημεία. Κατά συνέπεια, θεωρώ το έτος 399 π.Χ. ως το πιο πιθανό για την εκφώνηση του λόγου.

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Ένας κοινός ρητορικός τόπος που χρησιμοποιείται στα *προοίμια* είναι η επίκληση σε αξίες κοινές και σεβαστές από τους αποδέκτες.⁴⁰ Στον προς εξέταση λόγο παρατηρούμε ότι η εργαλειοποίηση του θεϊκού στοιχείου γίνεται και στις τέσσερις παραγράφους του *προοιμίου* (§§1-4), ενώ παρατηρείται και στον *επίλογο* με τη τεχνική της κυκλικής σύνθεσης (§§93,95,97).

Ο ενάγων επικαλείται με κάποια σεμνότητα τη στερεοτυπική ευχή για την παρέμβαση των θεών σε μια προσπάθεια να αποκατασταθεί η τάξη που έχει διασαλευθεί, (*ἔπραξε γὰρ οὗτος τοιαῦτα, δι' ἃ ὑπ' ἔμοῦ νυνὶ εἰκότως μισεῖται, ὑπό τε ὕμῶν, ἂν θεὸς θέλῃ, δικαίως τιμωρηθήσεται*, 13.1). Η έννοια της έχθρας κατέχει κεντρικό ρόλο στις υποθέσεις ανθρωποκτονιών, καθώς συναρτάται με την πράξη της εκδίκησης.⁴¹ Ο κατηγορος αφορμάται μεν από προσωπικό κίνητρο, δρα όμως εκ μέρους όλων των Αθηναίων, καθώς αισθάνεται την ηθική υποχρέωση να δικαιωθούν

³⁶ Βολονάκη (2012): 256.

³⁷ Philips (2008): 186.

³⁸ Carawan (2013): 119, 121. Ο ίδιος φαίνεται να συμφωνεί με την άποψη των Loenig και Bearzot οι οποίοι χρονολογούν την εκδίκηση της υπόθεσης το 401 ή το 400 π.Χ. την περίοδο μετά την Αμνηστία.

³⁹ Todd (2020): 262.

⁴⁰ Carey (1994a): 27.

⁴¹ Βολονάκη (2012): 109.

και οι συγγενείς όλων των νεκρών (*ποιήσας δὲ ταῦτα ἐμὲ μὲν ἰδίᾳ καὶ ἕκαστον τῶν προσηκόντων μεγάλα ἐζημίωσε, τὴν δὲ πόλιν κοινῇ πᾶσαν τοιούτων ἀνδρῶν ἀποστερήσας οὐ μικρά*, 13.2). Κατ' αὐτὸν τον τρόπο, επιδιώκει να ταυτίσει την προσωπική ἐχθρα με το μίσος ὅλης της πόλης ἀπέναντι στον Ἀγόρατο.

Στη συνέχεια, τονίζει ὅτι η τιμωρία του κατηγορουμένου θα πρέπει να ἐπέλθει σύμφωνα με το ἱερό και το ἀνθρώπινο δίκαιο επιχειρώντας την ταύτιση μεταξύ τους (*ἐγὼ οὖν, <ῶ> ἄνδρες δικασταί, δίκαιον καὶ ὄσιον ἡγοῦμαι εἶναι καὶ ἐμοὶ καὶ ὑμῖν ἅπασι τιμωρεῖσθαι καθ' ὅσον ἕκαστος δύναται· καὶ ποιῶσι ταῦτα νομίζω ἡμῖν καὶ παρὰ θεῶν καὶ παρ' ἀνθρώπων ἄμεινον ἂν γίνεσθαι*, 13.3). Το ἐπίθετο ὄσιος ἐν προκειμένῳ, ὡς παρατηρεῖ η Βολονάκη,⁴² χρησιμοποιεῖται με τὴ σημασία «του ευσεβῆ, του θρησκευτικού, του ἱεροῦ». Οποιαδήποτε ἄλλη ἀντιμετώπιση δεν θα εἶναι ἀρεστή στους θεούς. Ο ομιλητὴς επικαλεῖται τις ἀντιλήψεις των Ἀθηναίων ἀναφορικά με τους θεούς, και ἐιδικότερα τὴν ἀντίληψη του μιάσματος που προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνθρωποκτονία.⁴³ Ἔτσι, κλείνει ἐμφατικά το *προοίμιο* με τὴν ἐπανάληψη του ἐπιθέτου ὄσιος, προκειμένου να ἐντυπωθεῖ καλὰ στον νοῦ των ἀποδεκτῶν, (*ἅπαντα γὰρ ταῦτα ἀκριβῶς ἂν μαθόντες ἥδιον καὶ ὀσιώτερον Ἀγοράτου τουτοὶ καταψηφίζοισθε*, 13.4).

Στὴ *διήγησιν* – *ἀπόδειξιν* (§§5- 91) ἡ ἐπικλήση πρὸς το θεϊκὸ στοιχεῖο φαίνεται να ἀπουσιάζει, καθὼς ὁ ἐνάγων ἐστιάζει στὴν ἐγκληματικὴ δραστηριότητα του Ἀγοράτου παρουσιάζοντας στους δικαστὲς τὴ δική του ἐκδοχή για τὴν ἐκβαση των γεγονότων. Ωστόσο, ἡ ἀσέβειά του συνάγεται ἐμμέσως, καθὼς πέρα ἀπὸ τὴ σύνδεσή του με τους Τριάκοντα Τυράννους, τὸν καιροσκοπισμὸ και τὰ ἀσύστολα ψεῦδη κυκλοφορεῖ δημοσίως, ἀν και εἶναι ἐνοχος για ἀνθρωποκτονία και αὐτὸ δεν γίνεται να παρακαμφθεῖ.⁴⁴

Στον *ἐπίλογο* (§§92- 97) ὁ κατήγορος θέτει τους δικαστὲς πρὸ των ἐυθυνῶν τους με τὴν ἱστορικὴ ἀπόφαση που καλοῦνται να πάρουν, καθὼς θα δώσουν τὸ παράδειγμα δικαιοσύνης σύμφωνα με τους θρησκευτικούς κανόνες και τις δημοκρατικὲς ἀρχές, (*οὐκ οὔτε ὄσιον οὔτε νόμιμον ὑμῖν ἐστὶν ἀνεῖναι Ἀγόρατον τουτονί*, 13.93). Τὰ ἐπιχειρήματά του φαίνεται να ἐναρμονίζονται πλήρως με τους θεϊκοὺς και

⁴² Βολονάκη (2012): 392-393.

⁴³ Ἡ ἀνατροπὴ τῆς λατρευτικῆς ἀγνότητος (με τὴ γέννηση, τὴ σεξουαλικὴ ἐπαφή και τὸν φόνο) λογίζεται ὡς *μίασμα*, βλ. Burkert (2015): 180. Εἰδικότερα, ἡ ἀιματοχυσία συνεπάγεται τὸν ἀποκλεισμό του ἀτόμου που τὴν προκάλεσε ἀπὸ τὴν κοινωμία. Το μίασμα εἶναι μεταδοτικὸ και ἐπικίνδυνο. Το ἀτομο που ἔχει μίαιθαι ἐπειδὴ ἤρθε σε ἐπαφή με τὸ αἷμα θεωρεῖται τελετουργικά ἀκάθαρτο, και ἐπομένως ἀκατάλληλο να μπει σε ναό. Για τὴν ἐπανεξέτασή του στο κοινωμικὸ σύνολο ἀπαιτεῖται να τελεσθεῖ *καθαρμός*, βλ. Parker (1996): 4, 11, 135.

⁴⁴ Ἄλλωστε ὁ Σωκράτης διώχθηκε με δίκη ἀσεβείας, καθὼς οποιαδήποτε ἄλλη δίωξη δεν θα ἦταν ἐφικτὴ λόγω τῆς συνθήκης τῆς Ἀμνηστίας, βλ. και Parker (2001): 270-292.

ανθρώπινους νόμους. Οι επικλήσεις προς τους ολύμπιους θεούς (*πρὸς θεῶν Ὀλυμπίων*, 13.95) αφενός φορτίζουν συναισθηματικά τον λόγο σε ένδειξη αγανάκτησης, αφετέρου ενισχύουν το προφίλ του ευσεβούς και ενάρετου πολίτη. Ο Λυσίας κλείνει εντυπωσιακά τον λόγο του υπογραμμίζοντας με βεβαιότητα ότι η θεία και η ανθρώπινη δικαιοσύνη συμπορεύονται (*ἔπειτα τοῖς πᾶσιν ἀνθρώποις δόξετε δίκαια καὶ ὅσια ψηφίσασθαι*, 13.97).

Συμπέρασμα

Δεν γνωρίζουμε την ετυμολογία του δικαστήριου. Ο κατηγορος προσπαθεί να αποδείξει ότι ο Αγοράτος είναι ολοφάνερα δολοφόνος, αλλά δυσκολεύεται να τεκμηριώσει νομικά τις θέσεις του. Γι αυτόν τον λόγο, άλλωστε, επέλεξε την *ἀπαγωγή φόνου* ως δικονομική οδό. Ταυτόχρονα, εστιάζει στην προσωπικότητά του εναγομένου παρουσιάζοντάς τον ως το κυρίαρχο πρόσωπο της εποχής.

Ολόκληρος ο λόγος αποτελεί ρητορική επίθεση εναντίον του ήθους του Αγοράτου ελλείψει αδιάσειστων τεκμηρίων και μαρτύρων. Οι ρήτορες, όπως παρατηρεί η Βολονάκη,⁴⁵ προκειμένου να πείσουν τους δικαστές για την αναγκαιότητα της τιμωρίας του κατηγορουμένου, χρησιμοποιούν στερεοτυπικές φράσεις που σχετίζονται με τα θεία ιδίως σε υποθέσεις που σχετίζονται με αδικήματα ασεβείας και ανθρωποκτονίας, γεγονός το οποίο φαίνεται να συμφέρει και τον ίδιο τον ενάγοντα στον παρόντα λόγο καθώς επιδιώκει τέτοιου είδους ταυτίσεις ελλείψει αδιάσειστων τεκμηρίων. Αν η λέξη *ἱερός* θέτει όρια, η λέξη *ὄσιος*, κατά τον Burkert, συνεπάγεται την αναγνώριση των ορίων και, όταν τα όρια παραβιάζονται, ο *ἀνόσιος* – που είναι προ πάντων ο φονιάς – επισύρει τη θεϊκή οργή εναντίον του.⁴⁶ Το *ὄσιον*, «το ηθικά επιτρεπόμενο», και το *δίκαιον* ορίζουν τα καθήκοντα έναντι θεών και ανθρώπων.⁴⁷ Ο Blok προσθέτει ένα ακόμα στοιχείο στην ανάλυση της λέξης *ὄσιος*.⁴⁸ Ο *ὄσιος* υποδηλώνει την ορθή συμπεριφορά και τον σεβασμό όχι μόνο των ανθρώπων απέναντι στους θεούς αλλά και μεταξύ των ανθρώπων γενικότερα.⁴⁹ Η συμπεριφορά και η νοοτροπία που αξιολογείται *ὀσία* (ή όχι) αφορά στον σεβασμό απέναντι στους θεούς και στον αμοιβαίο σεβασμό μεταξύ των ανθρώπων.⁵⁰ Η εξωτερική ευσέβεια συνάδει

⁴⁵ Λυσ.6.20,31· Αντιφών Γ 4.1.3· Δημ.25.2· Λυκούργ.1.93, βλ. Βολονάκη (2012): 110.

⁴⁶ Burkert (2015): 549.

⁴⁷ Burkert (2015): 550.

⁴⁸ Βλ. Blok (2017): 63-70.

⁴⁹ Blok (2017): 63.

⁵⁰ Blok (2017): 63.

με τον νόμο και αποτελεί πολιτικό καθήκον, γι' αυτό και η ασέβεια συνιστά πολιτικό έγκλημα.⁵¹ Ο ενάγων, πολύ έξυπνα, χρησιμοποιεί τη θρησκευτική γλώσσα προκειμένου να πετύχει την καταδίκη του Αγοράτου.

Είναι πιθανό να αθωώθηκε ο Αγοράτος λόγω αμφιβολιών και έλλειψης αποδεικτικών στοιχείων, ωστόσο ο ενάγων εκμεταλλευόμενος το κλίμα που είχε δημιουργηθεί το 399 π.Χ. μετά από την καταδίκη του Σωκράτη επικαλείται τη θεϊκή δικαιοσύνη, την οποία ταυτίζει με την ανθρώπινη, ενδεχομένως σε μια προσπάθεια να συνδεθεί η υπόθεση με το θρησκευτικό αδίκημα της ασέβειας.

1.3. Κατά Νικομάχου γραμματέως (30)

Στον λόγο κατά Νικομάχου γραμματέως (30), ο Νικόμαχος κατηγορείται ότι κατά τη δεύτερη περίοδο άσκησης των καθηκόντων του ως *ἀναγραφέως*, το 403-399 π.Χ., όταν είχε αναλάβει τη δημοσίευση ενός ημερολογίου θυσιών, διέπραξε εσκεμμένα ορισμένες παραβάσεις.⁵² Ενώ έπρεπε να αναδημοσιεύσει τις πατροπαράδοτες θυσίες που ήταν εγγεγραμμένες στις *κύρβεις*, όπως επίσης και όλους τους ιερούς νόμους που είχαν θεσπισθεί μετά τη νομοθεσία του Σόλωνα, εισήγαγε καινούριες θυσίες ζημιώνοντας την αθηναϊκή πολιτεία, με αποτέλεσμα εκείνη να μην διαθέτει αρκετά χρήματα για την εκτέλεση ορισμένων πατροπαράδοτων θυσιών.⁵³ Η δικονομική οδός που χρησιμοποιήθηκε ενδεχομένως ήταν εκείνη της *είσαγγελίας* προς τη Βουλή, η οποία με τη σειρά της θα παρέπεμπε την εκδίκαση της υπόθεσης σε δικαστήριο της Ηλιαίας.⁵⁴ Ο λόγος αποτελεί κατά πάσα πιθανότητα *συνηγορία*⁵⁵ με χρονολογία εκφώνησης γύρω στο 399 π.Χ., ενώ το αποτέλεσμα της δίκης και το όνομα του κατηγορού δεν μας είναι γνωστά.⁵⁶

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Ήδη από το *προοίμιον* (§§1-6) ο ομιλητής προσπαθεί να συνδέσει ως φυσικό επακόλουθο τις παράνομες και ασεβείς πράξεις του Νικομάχου με τη δουλική

⁵¹ Burkert (2015): 558.

⁵² Βολονάκη (2012): 281.

⁵³ Βολονάκη (2012): 301-302.

⁵⁴ Το πλεονέκτημα της *είσαγγελίας* έγκεται στο γεγονός ότι μπορούσε να εκκινήσει οποιαδήποτε χρονική στιγμή κατά τη διάρκεια του έτους, ενώ η διαδικασία της *εὔθυνας*, η εξέταση της διαχείρισης της εξουσίας των αξιωματούχων, στο τέλος του έτους, βλ. Βολονάκη (2012): 295-296.

⁵⁵ Η Rubinstein ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχει τμήμα συστηματικής *διηγέσεως* και ότι είναι πολύ σύντομος για να αποτελεί τον κύριο λόγο κατηγορίας σε μια δημόσια δίκη που θα είχε διαρκέσει μια ολόκληρη ημέρα, Rubinstein (2000): 38.

⁵⁶ Η υπόθεση κατηγορίας σύμφωνα με τον Todd δεν είναι ιδιαίτερα ισχυρή, Todd (1996): 114-115.

καταγωγή του υπονοώντας ότι η ένταξή του σε (θρησκευτική) φρατρία⁵⁷ δεν έγινε χωρίς, όπως ήταν το σύνηθες (*ὅτι μὲν τοίνυν ὁ πατήρ ὁ Νικομάχου δημόσιος ἦν, καὶ οἷα νέος ὢν οὗτος ἐπετήδευσε, καὶ ὅσα ἔτη γεγωνὸς εἰς τοὺς φράτερας εἰσήχθη, πολὺ ἂν ἔργον εἴη, λέγειν*, 30.1,2). Κυρίως όμως το θεϊκό/θρησκευτικό στοιχείο αξιοποιείται ρητορικά στη *διήγησιν-ἀπόδειξιν* (§§7-30).

Ο ομιλητής πληροφορεῖται ότι θα κατηγορηθεῖ από τον Νικομάχο για ασέβεια, επειδή καταργεῖ θυσίες, κατηγορία την οποία επιστρέφει στον ίδιο, καθώς δεν τηρεῖ τους κοινούς και ισχύοντες νόμους (*πυνθάνομαι δὲ αὐτὸν λέγειν ὡς ἀσεβῶ καταλῶν τὰς θυσίας. ἐγὼ δ' εἰ μὲν νόμους ἐτίθην περὶ τῆς ἀναγραφῆς, ἡγούμην ἂν ἐξεῖναι Νικομάχῳ τοιαῦτα εἰπεῖν περὶ ἐμοῦ: νῦν δὲ τοῖς κοινοῖς καὶ κειμένοις ἀξιῶ τοῦτον πείθεσθαι. θαυμάζω δὲ εἰ μὴ ἐνθυμεῖται, ὅταν ἐμὲ φάσκη ἀσεβεῖν λέγοντα ὡς χρῆ θύειν τὰς θυσίας τὰς ἐκ τῶν κύρβων καὶ τῶν στηλῶν κατὰ τὰς συγγραφάς, ὅτι καὶ τῆς πόλεως κατηγορεῖ: ταῦτα γὰρ ὑμεῖς ἐψηφίσασθε*, 30.17).

Στη συνέχεια, επιτίθεται σφόδρα στο ἦθος του Νικομάχου δηλώνοντας πως δεν είναι σε θέση να κάνει εκείνος υποδείξεις περί ευσέβειας, και ότι οφείλουν να ακολουθήσουν ὅλοι το παράδειγμα των προγόνων τους, οι οποίοι τελούσαν τις θυσίες που είναι εγγεγραμμένες στις κύρβεις παραδίδοντας ἔτσι την πόλη πιο σημαντική και ευημερούσα (*καίτοι, ὧ ἄνδρες δικασταί, περὶ εὐσεβείας οὐ παρὰ Νικομάχου χρῆ μαθάνειν, ἀλλ' ἐκ τῶν γεγενημένων σκοπεῖν. οἱ τοίνυν πρόγονοι τὰ ἐκ τῶν κύρβων θύοντες μεγίστην καὶ εὐδαιμονεστάτην τῶν Ἑλληνίδων τὴν πόλιν παρέδοσαν, ὥστε ἄξιον ἡμῖν τὰς αὐτὰς ἐκείνοις θυσίας ποιεῖσθαι, καὶ εἰ μηδὲν δι' ἄλλο, τῆς τύχης ἔνεκα τῆς ἐξ ἐκείνων τῶν ἱερῶν γεγενημένης*, 30.18). Κατά συνέπεια, το γεγονός ότι ο ομιλητής εναρμονίζεται πλήρως με τις πρακτικές των προγόνων τους αποτελεί μέγιστο τεκμήριο ευσέβειας από την πλευρά του και ασέβειας από την πλευρά του Νικομάχου (*πῶς δ' ἂν τις εὐσεβέστερος γένοιτο ἐμοῦ, ὅστις ἀξιῶ πρῶτον μὲν κατὰ τὰ πάτρια θύειν, ἔπειτα ἂ μᾶλλον συμφέρει τῇ πόλει, ἔτι δὲ ἂ ὁ δῆμος ἐψηφίσατο καὶ δυνησόμεθα δαπανᾶν ἐκ τῶν προσιόντων χρημάτων; σὺ δέ, ὧ Νικομάχε, τούτων τάναντία πεποίηκας*, 30.19).

⁵⁷ Οι τρεις κύριες θεότητες που σχετίζονταν με τις φρατρίες στην Αθήνα ήταν ο Δίας Φράτριος, η Αθηνά Φρατρία και ο Απόλλων Πατρώος, βλ. και Lambert (1993): 207. Ο πατέρας ἔπρεπε να μυήσει το παιδί του στην ηλικία των τριών ετών και ἔπειτα ως ἔφηβο στην φρατρία. Το ίδιο ὀφείλε να κάνει και ο ἄνδρας για τη νιόπαντρη σύζυγό του. Στην Αθήνα, ὅταν οι ἄρχοντες εξετάζονταν για την καταλληλότητά τους, αποδείκνυαν τα πολιτικά τους δικαιώματα, ὄχι μόνο με το να υποδηλώνουν ποιοι ἦταν οι πρόγονοί τους αλλά και με τον να δηλώνουν πού είχαν τον Ἑρκεῖο Δία, τον Απόλλωνα Πατρώο και τους οικογενειακούς τάφους τους, βλ. και Burkert (2015): 521 -522.

Μάλιστα, ο ομιλητής ανατρέπει την κατηγορία περί κατάργησης θυσιών, επισημαίνοντας προς τους δικαστές πως όταν τελούν τις θυσίες έτσι ακριβώς όπως είναι εγγεγραμμένες, καμία δεν παραλείπεται, ενώ εάν λάβουν υπόψη τις στήλες, όπως τις έχει αναγράψει ο Νικόμαχος, τότε πολλές από αυτές εν τέλει καταργούνται (*ένθυμεισθε τοίνυν, ὧ ἄνδρες δικασταί, ὅτι, ὅταν μὲν κατὰ τὰς συγγραφὰς ποιῶμεν, ἅπαντα τὰ πάτρια θύεται, ἐπειδὴν δὲ κατὰ τὰς στήλας ἅς οὗτος ἀνέγραψε, πολλὰ τῶν ἱερῶν καταλύεται*, 30.21). Συνεπώς, ο ιερόσυλος δεν είναι ο ομιλητής αλλά ο κατηγορούμενος (*κάν τούτοις ὁ ἱερόσυλος περιτρέχει, λέγων ὡς εὐσέβειαν ἀλλ' οὐκ εὐτέλειαν ἀνέγραψε: καὶ εἰ μὴ ταῦτα ὑμῖν ἀρέσκει, ἐξαλείφειν κελεύει, καὶ ἐκ τούτων οἴεται πείθειν ὡς οὐδὲν ἀδικεῖ*, 30.21).

Τέλος, ο ομιλητής, σε ένδειξη αγανάκτησης και σε μια προσπάθεια να επηρεάσει την κρίση των δικαστών, προβαίνει σε σύγκριση ανάμεσα στη δραστηριότητα του Νικομάχου και στη δραστηριότητα άλλων καταχραστῶν του δημοσίου ταμείου, προκειμένου να πετύχει την θανατική καταδίκη του. Ως αναγραφῆς των κοσμικῶν και ιερῶν νόμων ἔχει διαπράξει παραπτώματα αναφορικά και μετα δύο καθήκοντα (*ὄς καὶ τῶν ὀσίων καὶ τῶν ἱερῶν ἀναγραφεὺς γενόμενος εἰς ἀμφοτέρα ταῦτα ἡμάρτηκεν. ἀναμνήσθητε δὲ ὅτι πολλοὺς ἤδη τῶν πολιτῶν ἐπὶ κλοπῇ χρημάτων ἀπεκτείνετε*, 30.25).

Συμπέρασμα

Το καθήκον των αναγραφῶν επικεντρώνεται στην αναδημοσίευση των νόμων του Δράκοντα και του Σόλωνα που ήταν σε χρήση ἔως το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ.⁵⁸ Δεν ήταν νομοθέτες, ωστόσο δεν ήταν και απλοί αντιγραφῆς ή μεταγραφῆς κειμένων καθώς θα ἔπρεπε να διευθετήσουν ορισμένα ζητήματα αντιφατικῶν ή συμπληρωματικῶν νόμων, ενώ το αποτέλεσμα των εργασιῶν τους ἔπρεπε να επικυρωθεῖ από την Εκκλησία του δήμου και από τη Βουλή.⁵⁹ Κατά συνέπεια, ο Νικόμαχος δεν θα μπορούσε να ενεργήσει δίχως τη σύμφωνη γνώμη της Εκκλησίας ή της Βουλῆς παρά την αυξημένη κριτική ικανότητα που απαιτούσε η εν λόγω διαδικασία, κάτι που ο κατήγορος το γνώριζε. Το ερώτημα που γεννάται είναι για ποιο λόγο ο ομιλητής επιμένει να παρουσιάζει τον Νικόμαχο ως καταχραστή της σολώνειας

⁵⁸ Βολονάκη (2012): 285.

⁵⁹ Βολονάκη (2012): 285.

νομοθεσίας και μάλιστα επιρρίπτοντας του την ευθύνη για ολόκληρη την περίοδο υπηρεσίας των αναγραφών.

Είναι αρκετά πιθανό, όπως ισχυρίζεται η Βολονάκη, οι διάδικοι να προέρχονται από δυο διαφορετικές πολιτικές ομάδες, οι οποίες να βρίσκονταν σε διαρκή ανταγωνισμό.⁶⁰ Ο ομιλητής κατηγορείται από τον Νικόμαχο ότι ήταν μέλος των Τετρακοσίων (§7) και, ενώ δεν προσπαθεί να αποδείξει τα δημοκρατικά του φρονήματα ή να καταδικάσει τις ωμότητες των Τριάκοντα, επιδιώκει να αποδείξει ότι ο κατηγορούμενος είναι εχθρός της δημοκρατίας. Καθώς όμως δεν διαθέτει αδιάσειστα στοιχεία, προσπαθεί να συνδέσει την κατηγορία του με την κατηγορία της ασέβειας, προκειμένου να πετύχει τη θανατική καταδίκη του. Ας μην ξεχνάμε ότι η υπόθεση εκδικάζεται σε ηλιαστικό δικαστήριο, στο οποίο υπήρχε μεγαλύτερη ανοχή στους διαδίκους να χρησιμοποιούν διάφορα επιχειρήματα που δεν σχετίζονταν με την υπόθεση ή να προβαίνουν σε επιθέσεις ήθους. Επιπλέον, η χρονολογία εκφώνησης του λόγου ενδεχομένως να διαδραματίζει κάποιο ρόλο, καθώς στις εξεταζόμενες δίκες δημοσίου ή πολιτικού ενδιαφέροντος παρατηρούμε σημαντική χρήση και αξιοποίηση των θρησκευτικών επιχειρημάτων το 399 π.Χ., το έτος καταδίκης του Σωκράτη.

2. Υπερασπιστικοί λόγοι

2.1. *Περὶ τῆς δημεύσεως τῶν τοῦ Νικίου ἀδελφοῦ (18)*

Στον λόγο *περὶ τῆς δημεύσεως τῶν τοῦ Νικίου ἀδελφοῦ (18)*, ο γιος του Ευκράτη απολογείται για τις γενναίες πράξεις και τα δημοκρατικά φρονήματα του πατέρα του και των δύο θείων του, Νικία και Διόγητου. Ο κατήγορος ονόματι Πολίοχος εποφθαλμιά για δεύτερη φορά με τις καταγγελίες του – το περιεχόμενο των οποίων δεν γνωρίζουμε – την περιουσία των παιδιών του Ευκράτη. Ο λόγος ενδεχομένως να αποτελεί τον *ἐπίλογον*⁶¹ που εκφωνούνταν μετά τον κύριο λόγο, τις δευτερολογίες ή τριτολογίες υπεράσπισης. Η φύση της υπόθεσης είναι πολύ σοβαρή, καθώς σε περίπτωση που ο ενάγων κερδίσει τη δίκη, τα παιδιά του Ευκράτη κινδυνεύουν να χάσουν την περιουσία τους και τα πολιτικά δικαιώματά τους (§1). Η δικονομική διαδικασία που χρησιμοποιήθηκε ήταν μάλλον εκείνη της *εἰσαγγελίας*, και δίκη πιθανόν

⁶⁰ Βολονάκη (2012): 290-293.

⁶¹ Usher (1999): 83.

έλαβε χώρα ενώπιον ηλιαστικού δικαστηρίου. Εικάζεται ότι ο λόγος εκφωνήθηκε γύρω στο 396/5 π.Χ.⁶²

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Ο ομιλητής επιστρατεύει όλους τους γνωστούς ρητορικούς τόπους προκειμένου να διαλύσει από τον νου των δικαστών τυχόν υπόνοιες για σύνδεση των προγόνων του με το μισητό καθεστώς των Τριάκοντα. Σε μια εναγώνια προσπάθεια πειθούς εξαίρει το ήθος της οικογένειάς του, η οποία προσπαθούσε να αρθεί στο ύψος των περιστάσεων. Η εργαλειοποίηση του θεϊκού στοιχείου δεν θα μπορούσε να λείπει από έναν τέτοιο λόγο.

Ο ομιλητής υπενθυμίζει στο ακροατήριο ότι για τη συμμετοχή των Αθηναίων στη Σικελική Εκστρατεία με τα γνωστά σε όλους δραματικά αποτελέσματα δεν ευθύνεται ο θεός του Νικίας, αλλά ότι ο ιθύνων νους ήταν άλλος και ότι τελευταίος αναγκάστηκε να τον υπακούσει παρά την αντίθετη γνώμη του και τη σθεναρή αντίστασή του, υπονοώντας ασφαλώς τον στρατηγό Αλκιβιάδη (*ἐκεῖνος γὰρ ὅσα μὲν τῇ ἑαυτοῦ γνώμῃ χρώμενος ὑπὲρ τοῦ πλήθους τοῦ ὑμετέρου ἔπραξε, πανταχοῦ φανήσεται πολλῶν μὲν καὶ ἀγαθῶν αἴτιος τῇ πόλει γεγενημένος, πλεῖστα δὲ καὶ μέγιστα κακὰ τοὺς πολεμίους εἴργασμένος· ὅσα δὲ οὐ βουλόμενος ἀλλ' ἄκων ἠναγκάσθη ποιῆσαι, τῶν μὲν κακῶν οὐκ ἐλάχιστον αὐτὸς μετέσχε μέρος, τὴν δ' αἰτίαν τῆς συμφορᾶς οἱ πείσαντες ὑμᾶς δικαίως ἂν ἔχοιεν*, 18.2).

Στη συνέχεια, ο ομιλητής τονίζει ότι οι πρόγονοί του είχαν συνεισφέρει με πολλούς έκτακτους φόρους και είχαν ανταποκριθεῖ άριστα στις *λειτουργίες* και στις υποχρεώσεις της πόλης ως σωστοί και δημοκρατικοί πολίτες (*μεγάλας δ' εἰσφορὰς εἰσενηνοχόσι καὶ λειτουρηγκόσι κάλλιστα, καὶ τῶν ἄλλων οὐδενὸς πόποτ' ἀποστᾶσιν ὧν ἡ πόλις αὐτοῖς προσέταξεν, ἀλλὰ προθύμως λητουργοῦσι*, 18.7). Ἐπειτα, δίχως να προβαίνει σε λεπτομέρειες, επισημαίνει ότι ο θεός του Διόγνητος είχε κατηγορηθεῖ άδικα από συκοφάντες γι' αυτό και επέλεξε να αυτοεξορισθεῖ (*καὶ μὲν δὴ, ὧ ἄνδρες δικασταί, καὶ Διόγνητος διαβληθεὶς μὲν ὑπὸ τῶν συκοφαντῶν φεύγων ὄχετο, μετ' ὀλίγων δὲ τῶν ἐκπεπτωκότων οὗτ' ἐπὶ τὴν πόλιν ἐστρατεύσατο οὗτ' εἰς Δεκέλειαν ἀφίκετο*, 18.9).

Επιπλέον, ο ομιλητής δεν παραλείπει να υπενθυμίσει στους δικαστές τους όρκους, με τους οποίους έχουν δεσμευθεῖ και τους οποίους ο Πολίοχος καταπατά,

⁶² Usher (1999): 83.

καθώς εμμέσως τους υποχρεώνει να ψηφίσουν αντίθετα προς αυτούς (ὅτι *περὶ πλείστου ἂν ποιήσαιτο Πολίτοχος τοῦτον τὸν ἀγῶνα κατορθῶσαι, ἡγούμενος αὐτῶ καλὴν εἶναι τὴν ἐπίδειξιν καὶ πρὸς τοὺς πολίτας καὶ τοὺς ξένους, ὅτι Ἀθήνησι τοσοῦτον δύναται, ὥσθ' ὑμᾶς τοὺς αὐτούς, περὶ ὧν ὄρκους ὁμωμόκατε, ὑμῖν αὐτοῖς τὰ ἐναντία ποιεῖν ψηφίζεσθαι*, 18.13).

Σε μία προσπάθεια να φορτίσει συναισθηματικά τον λόγο του φέρνει στον νου των δικαστῶν την τραυματική εμπειρία που βίωσε η πόλη των Αθηνῶν από την διακυβέρνηση των Τριάκοντα. Οι συμφορές ήταν τόσο μεγάλες και η απόγνωση που είχαν περιέλθει οι πολίτες ακόμα μεγαλύτερη, ὥστε να εναποθέτουν τις ελπίδες τους στους θεούς και να τους παρακαλῶν να φέρουν την ομόνοια για να σταματήσῃ η διχόνοια μεταξύ τους (*ἔτι γὰρ ἐμέμνησθε τῶν γεγενημένων συμφορῶν, καὶ τοῖς θεοῖς εἰς ὁμόνοιαν ἤϋχεσθε καταστήναι τὴν πόλιν μᾶλλον ἢ ἐπὶ τιμωρίαν τῶν παρεληλυθότων τραπόμενοι τὴν μὲν πόλιν στασιάσαι, τοὺς δὲ λέγοντας ταχέως πλουτῆσαι*, 18.18).

Τις υποχρεώσεις ἀπέναντι στην πόλη κάθε φορά που εκείνη το εἶχε ἀνάγκη και το επέτασσε το καθήκον εκπληρώνει επαξίως η οικογένεια του ομιλητῆ ὅπως οι πρόγονοί του (*ἐπεὶ καὶ νυνὶ Διόμνηστος καὶ ἐγὼ καὶ ὁ ἀδελφός ἐκ μιᾶς οἰκίας τρεῖς ὄντες τριηραρχοῦμεν, καὶ ὅταν ἡ πόλις δέηται χρημάτων, ἀπὸ τούτων ὑμῖν εἰσφέρομεν. ὡς οὖν ἡμῶν ταύτῃ τῇ γνώμῃ χρωμένων, καὶ τῶν προγόνων τῶν ἡμετέρων τοιούτων γεγενημένων*, 18.21).

Τέλος, ο ομιλητῆς ολοκληρώνει τον λόγο του παρακαλώντας τους δικαστές να ἐπιδείξουν εὐνοια και πάνω ἀπ' ὅλα δικαιοσύνη, καθὼς οι πρόγονοί του θυσιάστηκαν για την πατρίδα και οι υπηρεσίες που προσέφεραν ήταν τόσο μεγάλες, ὥστε ὅλοι εὐχόντουσαν να ανταποδοθεῖ με κάποιον τρόπο η ευγνωμοσύνη αὐτή στους ἐπιγόνους τους (*ἀξιῶ δὲ καὶ τούτους τοὺς συνδίκους εὖνους ἡμῖν εἶναι, ἐκείνου τοῦ χρόνου μνησθέντας, ὅτ' ἐκ τῆς πατρίδος ἐκπεπτωκότες καὶ τὰς οὐσίας ἀπολωλεκότες ἄνδρας ἀρίστους ἐνομίζετ' εἶναι τοὺς ὑπὲρ ὑμῶν ἀποθνήσκοντας, καὶ τοῖς θεοῖς ἡϋχεσθε δυνηθῆναι χάριν τοῖς ἐξ ἐκείνων ἀποδοῦναι*, 18.26).

Συμπέρασμα

Εντύπωση προκαλεῖ το γεγονός ὅτι στον *ἐπίλογον*, στη συνόψιση των βασικῶν σημείων υπεράσπισης, ο ομιλητῆς δεν παραθέτει ἐκ νέου τα ἀδιάσειστα τεκμήρια που υποθέτουμε ὅτι θα υπήρξαν στον βασικό υπερασπιστικό λόγο και τα οποία θα ὀδηγήσουν σε ἀθωωτική ψήφο ἀπὸ την πλευρά των δικαστῶν. Βασικό μέλημά του

είναι να πείσει εναγωνίως για τα δημοκρατικά φρονήματα και τις πράξεις αυτοθυσίας των μελών της οικογένειάς του, στοχεύοντας κυρίως στο συναίσθημα προκειμένου να επηρεάσει την ψήφο των δικαστών. Έχουμε επισημάνει πως όταν κάποιος αμφισβητεί τα δημοκρατικά φρονήματα ενός ατόμου – ή στην προκειμένη περίπτωση μιας οικογένειας – είναι κεφαλαιώδους σημασίας να τονιστεί το ήθος, η φιλοπατρία και η πλήρης αποσύνδεση του ονόματός του και των πράξεων του από το καθεστώς των Τριάκοντα, καθώς οι δικαστές συνεκτιμούσαν τον συνολικό του βίο. Δεν γνωρίζουμε βέβαια το περιεχόμενο των καταγγελιών του Πολιόχου, ωστόσο δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι στα ηλιαστικά δικαστήρια μπορούσαν οι διάδικοι να αναφέρονται σε ζητήματα που δεν σχετίζονται με την υπόθεση, προκειμένου να επηρεάσουν την απόφαση των δικαστών.

Ο θεός του Νικίας βρήκε οικτρό τέλος⁶³ σε μια επιχείρηση που δεν είχε ξεκινήσει από τον ίδιο, καθώς ο ενορχηστρωτής και υπαίτιος της πανωλεθρίας που υπέστη ο αθηναϊκός στρατός στη Σικελία ήταν ο στρατηγός Αλκιβιάδης. Κατά συνέπεια, θα πρέπει να αποσυνδεθούν οι ενέργειές του θείου του από τις ενέργειες αυτού του αλαζόνα, ασεβή και προδότη. Ο Διόγνητος και ο Ευκράτης είχαν κατηγορηθεί στο παρελθόν για τη συμμετοχή τους στην αποκοπή των ερμαϊκών στηλών.⁶⁴ Ο Διόγνητος αυτοεξορίστηκε όταν εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το μισητό καθεστώς των Τριάκοντα (§9), ενώ ο Ευκράτης ήπια το κώνειο, καθώς δεν επιθυμούσε να συνεργαστεί μαζί τους (§12). Η αδιάλειπτη προσφορά τους στην πόλη αποδεικνύεται και με την ανάληψη *λειτουργιών* ως δημοκρατικών, έντιμων και ευσεβών πολιτών. Η υπενθύμιση-εργαλειοποίηση του δικαστικού όρκου ως μέσου άσκησης ψυχολογικής πίεσης, και η διπλή αναφορά στους θεούς εν είδει δέησης σε σημείο απόγνωσης συνθέτουν το προφίλ του ευσεβούς γιου κατ' αναλογία με τους ευσεβείς και δημοκρατικούς προγόνους του.

2.2. *Ὑπὲρ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων (19)*

Στη δίκη στην οποία είχε εκφωνηθεί ο *ὑπὲρ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων, πρὸς τὸ δημόσιον (19)*, ο κατηγορος είναι το δημόσιο (§11). Πρόκειται για έναν υπερασπιστικό λόγο στον οποίο ο ομιλών, κουνιάδος ενός Αριστοφάνη, κατηγορείται ότι η περιουσία που κληρονόμησε από τους προγόνους του δεν είχε αποκτηθεί εξαρχής

⁶³ Θουκ.Η.86.

⁶⁴ Ανδ.1.14,47, βλ. Gagarin & Macdowell (1998): 106, 115.

με νόμιμο τρόπο. Ο Αριστοφάνης και ο πατέρας του Νικόφημος εκτελέστηκαν δίχως να περάσουν από δίκη (§7), επειδή θεωρήθηκαν ένοχοι – ενδεχομένως για εξαπάτηση του λαού⁶⁵ – μετά από την αποτυχημένη αποστολή δέκα πλοίων στον Ευαγόρα της Κύπρου, ο οποίος βρισκόταν σε πόλεμο με τον βασιλιά των Περσών.⁶⁶ Ύστερα από τη θανατική καταδίκη τους η περιουσία τους δημεύθηκε, όχι όμως εξ ολοκλήρου σύμφωνα με την κατηγορούσα αρχή, η οποία υποστήριζε ότι ο εκλιπών είχε κατορθώσει να δώσει ένα χρηματικό ποσό στον κουνιάδο του (§9). Η δικονομική οδός χρησιμοποιήθηκε ήταν μάλλον εκείνη της διαδικασίας⁶⁷ ενώπιον ηλιαστικού δικαστηρίου, ενώ η δίκη χρονολογείται γύρω στο 390 π.Χ.⁶⁸ Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα την ετυμολογία.

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Ο ομιλών σε ολόκληρο τον λόγο επενδύει κυρίως στο ήθος του Αριστοφάνη και του Νικόφημου, προκειμένου να διαλύσει κάθε υπόνοια παράνομης διοχέτευσης χρημάτων προς τον ίδιο και κατ'έκταση προς τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, η οποία έκτοτε έχει περιέλθει σε δεινή κατάσταση. Ο κουνιάδος του Αριστοφάνη προσπαθεί με κάθε τρόπο να αποκαταστήσει την εικόνα των προγόνων του, καθώς κινδυνεύει με περαιτέρω δήμευση της περιουσίας του. Η ρητορική αξιοποίηση του θεϊκού/θρησκευτικού στοιχείου δεν θα μπορούσε να λείπει από έναν τέτοιο λόγο κατάμεστο σε ρητορικούς τόπους.

Από την *πρόθεσιν* (§§4-11) ο ομιλητής εφιστά την προσοχή των δικαστών προς τους ψευδομάρτυρες, που αδιάντροπα προέβησαν στο παρελθόν σε απεχθείς κατηγορίες, οι οποίες εν συνεχεία αποδείχθηκαν ψευδείς (*οἶμαι γὰρ πάντας ὑμᾶς εἰδέναι*

⁶⁵ Δεν είναι σαφές εάν θανατώθηκαν δίχως να περάσουν από δίκη, επειδή θεωρήθηκαν ένοχοι για προδοσία ή εξαπάτηση του λαού. Ο νόμος που υπήρχε για την προδοσία περιελάμβανε τη θανατική καταδίκη, την απαγόρευση της ταφής στην Αττική και τη δήμευση της περιουσίας των ενόχων, την κατεδάφιση των σπιτιών τους και τη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων του συνόλου των οικογενειών τους, βλ. MacDowell (2015): 273. Στο αδίκημα της εξαπάτησης του λαού δεν συμπεριλαμβανόταν η κατεδάφιση των σπιτιών των ενόχων ούτε η στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων των υπολοίπων μελών της οικογένειας, βλ. MacDowell (2015): 277-278.

⁶⁶ Οι Αθηναίοι βρέθηκαν σε αμηχανία όταν ο Κύπριος φίλος τους Ευαγόρας επαναστάτησε κατά της Περσίας, καθώς η υποστήριξή της εναντίον της Σπάρτης ήταν κεφαλαιώδους σημασίας για τους ίδιους. Ενάντια στο ολοφάνερο συμφέρον των Αθηναίων αποφασίστηκε να αποσταλεί βοήθεια στον Ευαγόρα. Το εγχείρημα όμως απέτυχε, καθώς τα πλοία συνελήφθησαν από έναν Σπαρτιάτη ναύαρχο, βλ. Bury&Meiggs (2011): 526-527. Ενδεχομένως η έκβαση αυτή να εκλήφθηκε από την Αθηναϊκή πολιτεία ότι ενείχε δόλο και ότι ο Αριστοφάνης και ο Νικόφημος εξαπάτησαν τον λαό της Κύπρου με ψεύτικες υποσχέσεις για παροχή βοήθειας.

⁶⁷ Για τη διαδικασία οφειλής προς την πολιτεία, βλ. MacDowell (2015): 225.

⁶⁸ Usher (1999): 95.

ὅτι πολλοὶ ἤδη πολλὰ καὶ δεινὰ κατηγορήσαντες παραχρῆμα ἐξηλέγχθησαν ψευδόμενοι οὕτω φανερωῶς, ὥστε ὑπὲρ πάντων τῶν πεπραγμένων ἀπελθεῖν: οἱ δ' αὖ μαρτυρήσαντες τὰ ψευδῆ καὶ ἀδίκως ἀπολέσαντες ἀνθρώπους ἐάλωσαν ἠνίκα οὐδὲν ἦν πλέον τοῖς πεπονθόσιν, 19.4,5). Υπενθυμίζει ἀκόμα στους δικαστές ὅτι ὁ Νικόφημος καὶ ὁ Ἀριστοφάνης ἐκτελέστηκαν δίχως νὰ περάσουν ἀπὸ δίκη, καὶ ὅτι τὰ σώματά τους δὲν παραδόθηκαν στους συγγενεῖς τους προκειμένου νὰ ταφοῦν, γεγονός το ὁποῖο ἐπιτείνει ἀκόμα περισσότερο τὴ συμφορὰ τῶν μελῶν τῶν θανόντων (ἐνθυμεῖσθε οὖν ὅτι Νικόφημος καὶ Ἀριστοφάνης ἄκριτοι ἀπέθανον, πρὶν παραγενέσθαι τινὰ αὐτοῖς ἐλεγχόμενοις ὡς ἠδίκουν. οὐδεὶς γὰρ οὐδ' εἶδεν ἐκείνους μετὰ τὴν σύλληψιν· οὐδὲ γὰρ θάψαι τὰ σώματ' αὐτῶν ἀπέδοσαν, ἀλλ' οὕτω δεινὴ <ή> συμφορὰ γεγένηται ὥστε πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τούτου ἐστέρηται, 19.7). Κατὰ συνέπεια, ὁ ομιλητής, πρὶν περάσει στὴ διήγησιν, ἐπισημαίνει τὴ σημασία τῆς τήρησης τοῦ δικαστικοῦ ὄρκου ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν δικαστῶν, προκειμένου νὰ ἀποδώσουν δικαιοσύνη κερδίζοντας ἔτσι τὶς ἐντυπώσεις ἤδη ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τοῦ λόγου του (δέομαι δ' ὑμῶν πάσῃ τέχνῃ καὶ μηχανῇ μετ' εὐνοίας ἀκροασαμένους ἡμῶν διὰ τέλους ὃ τι ἂν ὑμῖν ἄριστον καὶ εὐορκότατον νομίζητε εἶναι, τοῦτο ψηφίσασθαι, 19.11).

Στὴ διήγησιν-ἀπόδειξιν (§§12-62), ὁ ομιλῶν προσπαθεῖ νὰ πείσει τὸ δικαστήριον ὅτι ἡ περιουσία ἔχει ἀποκτηθεῖ νόμιμα καὶ ὕστερα ἀπὸ πολὺ κόπο ἀπὸ τοὺς προγόνους του, οἱ ὁποῖοι μάλιστα φρόντιζαν νὰ στηρίζουν οἰκονομικὰ τὸ ναυτικὸ σε κάθε δύσκολη στιγμή, δίχως νὰ παραμελοῦν τὶς υποχρεώσεις τους πρὸς τὴν ἀθηναϊκὴ πολιτεία. Ὁ πατέρας του ἀπολογούμενου εἶχε ἤδη μεγάλη περιουσία. Ὁ Κόνων, πού ἦταν φίλος με τὸν Νικόφημο, προξένεψε τὴν ἀδερφή του ἀπολογούμενου με τὸν ἐκλιπόντα πλέον Ἀριστοφάνη (§12). Τὸ κριτήριον τοῦ συνοικεσίου δὲν ἦταν τὰ χρήματα ἀλλὰ τὸ ἦθος τῆς οἰκογένειας. Ὁ Ἀριστοφάνης ὕστερα ἀπὸ τὴ νικηφόρα ναυμαχία τῆς Κνίδου (394 π.Χ.) συμμετείχε καὶ με τὸ παραπάνω σε ὅλες τὶς λειτουργίες, καθὼς διετέλεσε δύο φορές χορηγὸς τραγωδιῶν καὶ ἀνέλαβε τὰ ἐξόδα γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τριήρων γιὰ τρία συναπτά ἔτη, πληρώνοντας παράλληλα ὅλους τοὺς ἐκτακτοὺς φόρους (ἐν οὖν τέτταρσιν ἢ πέντε ἔτεσι, πρότερον μὴ ὑπαρχούσης οὐσίας, χαλεπόν, ὃ ἄνδρες δικασταί, τραγωδοῖς τε δις χορηγήσαι, ὑπὲρ τε καὶ τοῦ πατρός, καὶ τρία ἔτη συνεχῶς τριηραρχῆσαι, εἰσφοράς τε πολλὰς εἰσηνηνοχέσαι, οἰκίαν τε πεντήκοντα μῶν πρίασθαι, γῆς τε πλέον ἢ τριακόσια πλέθρα κτήσασθαι· ἔτι δὲ πρὸς τούτοις οἴεσθε χρῆναι ἔπιπλα πολλὰ καταλελοιπέναι; 19.29).

Ἐπειτα, ὁ ομιλητής ἐπικαλεῖται τοὺς Ολύμπιους θεοὺς ἐπιστρατεύοντας ἓνα υποθετικὸ παράδειγμα, συγκεκριμένα τοῦ γιου τοῦ Κόνωνα, Τιμοθέου, προκειμένου

να πείσει ότι οι διεκδικήσεις του δημοσίου είναι παράλογες. Έτσι, προτρέπει τους δικαστές να αναρωτηθούν πώς θα ενεργούσαν σε αντίστοιχη περίπτωση και εάν λόγω μιας φήμης θα άφηναν να καταστραφεί μια οικογένεια (*φέρει πρὸς θεῶν Ὀλυμπίων οὕτω γὰρ σκοπεῖτε, ὧ̃ <ἄνδρες> δικασταί. εἴ τις ὑμῶν ἔτυχε δοῦς Τιμοθέῳ τῷ Κόνωνος τὴν θυγατέρα ἢ τὴν ἀδελφήν, καὶ ἐκείνου ἀποδημήσαντος καὶ ἐν διαβολῇ γενομένου ἐδημεύθη ἢ οὐσία, καὶ μὴ ἐγένετο τῇ πόλει πραθέντων ἀπάντων τέτταρα τάλαντα ἀργυρίου, διὰ τοῦτο ἠξιοῦτε ἂν τοὺς ἐκείνου καὶ τοὺς προσήκοντας τοὺς ἐκείνου ἀπολέσθαι, ὅτι οὐδὲ πολλοστὸν μέρος τῆς δόξης τῆς παρ' ὑμῖν ἐφάνη τὰ χρήματα, 19.34*);

Ο Κόνων στη διαθήκη του, η περιουσία του οποίου ήταν πολύ μικρότερη ἀπ' ὅ,τι προσδοκούσαν, μεταξύ άλλων, ἀφησε αφιερώματα προς τιμὴν της Αθηνᾶς και του Απόλλωνα στους Δελφούς (*ὁ γὰρ Κόνωνος θάνατος καὶ αἱ διαθήκαι ἅς διέθετο ἐν Κύπρῳ, σαφῶς ἐδήλωσαν ὅτι πολλοστὸν μέρος ἦν τὰ χρήματα ὧν ὑμεῖς προσεδοκᾶτε· τῇ μὲν γὰρ Ἀθηναίᾳ καθιέρωσεν εἰς ἀναθήματα καὶ τῷ Ἀπόλλωνι εἰς Δελφοὺς πεντακισχιλίους στατήρας· τῷ δὲ ἀδελφιδῷ τῷ ἑαυτοῦ, 19.38,39*). Η περιουσία τον Νικόφημου ήταν ἀκόμα μικρότερη ἀπὸ ἐκείνη του Κόνωνα, ἐνῶ ο Αριστοφάνης διετέλεσε χορηγὸς τραγωδίας δύο φορές, μια για τον εαυτό του και μια στη θέση του πατέρα του. Παράλληλα, ἐκτελούσε χρέη τριηράρχου για λογαριασμό πάλι και τον δύο δαπανώντας υπέρογκα ποσά (*Ἀριστοφάνης τοίνυν γῆν μὲν καὶ οἰκίαν ἐκτήσατο πλεῖν ἢ πέντε τάλαντων, κατεχορήγησε δὲ ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τοῦ πατρὸς πεντακισχιλίας δραχμᾶς, τριηραρχῶν δὲ ἀνήλωσεν ὀγδοήκοντα μνᾶς, 19.42*).

Σε ἐνδειξη ἀγανάκτησης ο ομιλητὴς επικαλεῖται για δευτέρα φορά τους Ολύμπιους θεούς, σε μια ἐναγώνια προσπάθεια να μην δοθεῖ σημασία σε λόγια συκοφαντῶν οι οποίοι ἐπιλέγουν να εἶναι ἀπόντες σε ὅ,τι ἀφορᾶ στα κοινά ἀλλὰ παρόντες ὅταν πρόκειται να κατηγορήσουν κάποιον ἀδίκως (*ἀλλὰ πρὸς θεῶν Ὀλυμπίων, ὧ̃ ἄνδρες δικασταί, βούλεσθε ἡμᾶς δικαίως σῶσαι μᾶλλον ἢ ἀδίκως ἀπολέσαι, καὶ πιστεύετε τούτοις ἀληθῆ λέγειν, οἳ ἂν καὶ σιωπῶντες ἐν ἅπαντι τῷ βίῳ παρέχωσι σώφρονας σφᾶς αὐτοὺς καὶ δικαίους, 19.54*).

Οδεύοντας προς το τέλος του λόγου του, ο ἀπολογούμενος τονίζει πάλι ἐμφατικά την ἐκτέλεση των δαπανηρῶν λειτουργιῶν ἀπὸ την πλευρὰ των προγόνων του προσκομίζοντας μάρτυρες (*ὁ τοίνυν ἐμὸς πατήρ ἄρχειν μὲν οὐδεπώποτε ἐπεθύμησε, τὰς δὲ χορηγίας ἀπάσας κεχορήγηκε, τετριηράρχηκε δὲ ἐπτάκις, εἰσφορὰς δὲ πολλὰς καὶ μεγάλας εἰσενήνοχεν, 19.57*).

Τέλος, στον ἐπίλογον (§§63,64) μνημονεύει με μεγάλη υπερηφάνεια δύο περιστατικά νίκης του πατέρα του, ἐνα κατὰ τη διάρκεια ἱππικῶν ἀγῶνων στον Ἴσθμό

και ένα στη Νεμέα, διακρίσεις οι οποίες τιμούν τόσο τον ίδιο όσο την πόλη, γι αυτό άλλωστε και στεφανώθηκε (*πρὸς δὲ τούτοις ἄξιον ἐνθυμηθῆναι οἷαν φύσιν εἶχεν ὁ πατήρ. ὅσα γὰρ ἔξω τῶν ἀναγκαίων ἐπεθύμησεν ἀναλίσκειν, πάντα φανήσεται τοιαῦτα ὄθεν καὶ τῇ πόλει τιμὴ ἔμελλεν ἔσσεσθαι. αὐτίκα ὅτε ἵππευεν, οὐ μόνον ἵππους ἐκτίσατο λαμπροῦς ἀλλὰ καὶ ἀθληταῖς κέλῃτι ἐνίκησεν Ἴσθμοῖ καὶ Νεμέα, ὥστε τὴν πόλιν κηρυχθῆναι καὶ αὐτὸν στεφανωθῆναι, 19.63).*

Συμπέρασμα

Σε ολόκληρο τον λόγο ο απολογούμενος προβαίνει σε λεπτομερειακή καταγραφή των χρηματικών ποσών που δαπανήθηκαν από τον Αριστοφάνη και τον πατέρα του Νικόφημο, σε μια εναγώνια προσπάθεια να πείσει τους δικαστές ότι αφιέρωναν μεγάλο μέρος στην εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους απέναντι στην αθηναϊκή πολιτεία, αφήνοντας να υπονοηθεί ότι δεν ήταν δυνατό να διοχετευθεί το ποσό αυτό παράνομα προς την οικογένειά του. Άλλωστε, η περιουσία τους δεν ήταν τόσο μεγάλη όση εκείνη που έχουν λανθασμένα σχηματίσει στο μυαλό τους οι δικαστές.

Προτού ξεκινήσει την έκθεση των γεγονότων, ο ομιλητής επισημαίνει ότι η ψευδορκία ήταν συνηθισμένη στα δικαστήρια· η αλήθεια όμως δεν έμενε ποτέ κρυφή και σε βάθος χρόνου αποκαλύπτονταν. Συνεπώς, ο απολογούμενος εκλιπαρεί τους δικαστές να τηρήσουν ευλαβικά τους όρκους με τους οποίους δεσμεύτηκαν, καθώς δεν έχει εμπιστοσύνη στις ένορκες καταθέσεις των κατηγορών του, αλλά στον δικό τους όρκο και στη δική τους κρίση.

Από την *πρόθεσιν*, ο ομιλητής επενδύει στο ήθος του Αριστοφάνη και του Νικόφημου, με απώτερο σκόπο να πείσει για τις ευγενείς πράξεις τους, την αφιλοκέρδεια και την ευσέβειά τους παραλείποντας εντέχνως τις δραστηριότητές τους κατά τη διάρκεια της αποστολής αθηναϊκής βοήθειας προς τον Ευαγόρα της Κύπρου (§7). Μάλιστα, η συμφορά που βρήκε την οικογένειά του είναι ακόμα μεγαλύτερη, καθώς το έθιμο της ταφής των θανόντων δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ επειδή τα σώματά τους δεν παραδόθηκαν στους συγγενείς. Μ'αυτόν τον τρόπο προσπαθεί αφενός να προκαλέσει τη συμπόνοια και τον οίκτο τους, αφετέρου να τονισθεί το ιερό καθήκον των κατιόντων συγγενών.

Η επιμονή που επιδεικνύει ο απολογούμενος αναφορικά με τις *λειτουργίες* που είχε αναλάβει ο Αριστοφάνης αποτελεί τεκμήριο φανερούς δαπάνης αλλά και

δημοκρατικότητας και ευσέβειας. Η διττή επίκληση του ομιλητή προς του Ολύμπιους θεούς (§§42, 57) προσδίδει αξιοπιστία και ευσέβεια, καθώς έχει φτάσει σε τέτοιο σημείο απόγνωσης, ώστε να αναζητά το δίκιο του από τη θεϊκή δικαιοσύνη, η οποία πιστεύει ότι τάσσεται με το μέρος του. Με μεγάλη υπερηφάνεια τονίζει τη νίκη του πατέρα του στις ιππομαχίες στον Ισθμό και στη Νεμέα και τη μετέπειτα στεφάνωσή του από την πόλη, καθώς, όπως έχει επισημάνει ο Burkert οι θεοί, όπως και οι άνθρωποι, ικανοποιούνταν μέσα σε αυτό το κλίμα συναγωνισμού ενώ παράλληλα η στάση αυτή των πολιτών αποτελούσε ένδειξη σεβασμού απέναντί τους.⁶⁹

Εν κατακλείδι, παρατηρούμε ότι σε κάποια σημεία του λόγου ο απολογούμενος προσκομίζει ορισμένους μάρτυρες, οι οποίοι ενδεχομένως να μην επαρκούν για τη στήριξη της επιχειρηματολογίας του. Κατά συνέπεια, η ρητορική αξιοποίηση του θεϊκού/θρησκευτικού στοιχείου φαίνεται να αποτελεί σημαντικό όπλο πειθούς, γι' αυτό και επενδύει κυρίως σε αυτό.

2.3. *Άπολογία δωροδοκίας άπαράσημος (21)*

Η *άπολογία δωροδοκίας άπαράσημος (21)* αφορά σε μια υπόθεση κλοπής δημοσίων χρημάτων (§16) και δωροδοκίας (§21). Η ταυτότητα του ομιλητή όπως επίσης και των κατηγορών του μας είναι άγνωστη,⁷⁰ ενώ σύμφωνα με τον Todd ο λόγος χρονολογείται μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 403 π.Χ.⁷¹ Η απότομη έναρξη του λόγου μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν πρόκειται για πρωτολογία αλλά για δευτερολογία.⁷²

Κανένας ερευνητής δεν είναι απολύτως σίγουρος για τη δικονομική διαδικασία που χρησιμοποιήθηκε. Ο Todd υποστηρίζει ότι ο εναγόμενος κατηγορείται για υπεξαίρεση δημοσίου χρήματος και ότι η περιουσία του έχει καταγγεληθεί μέσω της διαδικασίας της *άπογραφής*, ενώ η δωροδοκία ενδεχομένως να αποτελεί επινόηση του αντιγραφέα του κώδικα επειδή ο λόγος δεν σώζεται ολόκληρος.⁷³ Ο Jebb θεωρεί ότι ο εναγόμενος είχε λάβει κάποιο αξίωμα και ότι, όταν τελείωσε η θητεία του και έπρεπε να λογοδοτήσει γι' αυτό (*εὔθυνα*), κατηγορήθηκε για διαφθορά και επί τη ευκαιρία, όπως υποστηρίζουν οι Gernet-Bizos, κατηγορείται και για κλοπή χρημάτων.⁷⁴ Η

⁶⁹ Burkert (2015): 230.

⁷⁰ Kapellos (2014): 11, 34.

⁷¹ Kapellos (2014): 55.

⁷² Kapellos (2014): 97.

⁷³ Kapellos (2014): 32.

⁷⁴ Gernet-Bizos (1962): 71–72, Jebb (2010): 219.

Taylor υποστηρίζει ότι ο ομιλητής προέβη σε παράνομη δολοφονία εις βάρος της πόλης και ότι τέτοια αδικήματα συνδυάζονταν με επιπλέον παραπτώματα, προκειμένου να αποδείξουν το μέγεθος της προδοσίας από την πλευρά του κατηγορουμένου αναδεικνύοντας τη σημασία της υπόθεσης.⁷⁵

Το κίνητρο των κατηγορών του παραμένει εξίσου άγνωστο. Ο κατηγορούμενος από την πλευρά του θεωρεί ότι έχει πέσει θύμα συκοφαντίας (§17) και ότι οι κατήγοροί του δείχνουν *μνησικακία* απέναντί του (§20).⁷⁶ Σύμφωνα με τον Καπέλλο, το ενδεχόμενο να δωροδοκήθηκε από Αθηναίους ολιγαρχικούς ή από ολιγαρχικούς της Ελευσίνας που επιθυμούσαν την ανατροπή του καθεστώτος ή από τους Σπαρτιάτες δεν φαίνεται να πειστικό και αποκλείεται από τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου.⁷⁷ Ο εν λόγω ερευνητής ισχυρίζεται ότι ο ομιλητής είχε συνάψει *ξενία* με κάποιον Σπαρτιάτη ή ανανέωσε μια παλαιότερη, οπότε η πράξη αυτή θα μπορούσε να δικαιολογήσει τη δωροληψία.⁷⁸ Το γεγονός ότι οι σχέσεις μεταξύ της Αθήνας και της Σπάρτης ήταν εχθρικές ενδεχομένως να εμποδίζε τον ομιλητή να παραδεχθεί ανοικτά την ύπαρξη τέτοιου δεσμού καθώς σε καιρό πολέμου τέτοιες σχέσεις μεταξύ των αριστοκρατών διακόπτονταν.⁷⁹

Η στρατηγική που ακολούθησε ο ομιλητής προκειμένου να αθωωθεί εστίαζε στην οικονομική επιφάνειά του οπότε συνάγεται εμμέσως το συμπέρασμα ότι δεν είχε ανάγκη να καταχραστεί χρήματα, και στο άμεμπτο ήθος και τη γενναιοδωρία του, προκειμένου να πείσει για την ακεραιότητα του χαρακτήρα του και των πράξεών του.

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Στις παραγράφους §§1-5 παραθέτει λεπτομερώς τις χορηγίες που είχε αναλάβει κατά το παρελθόν από τη στιγμή που ενηλικιώθηκε και έγινε μέλος του δήμου μετά από την επιτυχημένη δοκιμασία ενώπιον της Βουλής των Πεντακοσίων η οποία επισφραγίζεται με τον εφηβικό όρκο στον ναό της θεάς Αγραύλου⁸⁰ (*ἐγὼ γὰρ ἔδοκιμάσθην μὲν ἐπὶ Θεοπόμπου ἄρχοντος, καταστάς δὲ χορηγὸς τραγωδοῖς ἀνήλωσα τριάκοντα μνᾶς*, 21.1). Μάλιστα, με μεγάλη υπερηφάνεια δηλώνει ότι στη γιορτή των

⁷⁵ Taylor, 'Bribery in Athenian Politics Part I: Accusations, Allegations and Slander' G & R 48.1 (2001), 54–55.

⁷⁶ Kapellos (2014): 34.

⁷⁷ Kapellos (2014): 27-29.

⁷⁸ Kapellos (2014): 29.

⁷⁹ Kapellos (2014): 30.

⁸⁰ Kapellos (2014): 143.

Θαργηλίων αναδείχθηκε νικητής στον ανδρικό χορό (και τρίτῳ μηνὶ Θαργηλίοις νικήσας ἀνδρικοῦ χοροῦ δισχιλίας δραχμάς, 21.1). Στην γιορτὴ των Μεγάλων Διονυσίων ἐπὶ ἀρχοντος Γλαυκίππου ἀνέλαβε πάλι τὴ χορηγία τοῦ χοροῦ καὶ νίκησε ἐκ νέου (ἔτι δ' ἀνδράσι χορηγῶν εἰς Διονύσια ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀρχοντος ἐνίκησα, 21.2) ἀφιερώνοντας ἕναν τρίποδα, δημοσιοποιώντας κατ'αὐτὸν τὸν τρόπο τὴ νίκη τοῦ καὶ τιμώντας παράλληλα τὴ φυλὴ που νίκησε (καὶ ἀνήλωσα σὺν τῇ τοῦ τρίποδος ἀναθέσει πεντακισχιλίας δραχμάς, 21.2). Πέρα ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τοῦ στα Μικρά καὶ στα Μεγάλα Παναθηναῖα διετέλεσε ταυτόχρονα καὶ τριήραρχος γιὰ ἐπτὰ συνεχόμενα ἔτη δαπανώντας μεγάλα ποσὰ καὶ διακινδυνεύοντας τὴ ζωὴ τοῦ (καὶ ἐπὶ Διοκλέους Παναθηναίοις τοῖς μικροῖς κυκλίῳ χορῶ τριακοσίας. τὸν δὲ μεταξὺ χρόνον ἐτριηράρχουν ἐπτὰ ἔπτα ἔτη καὶ ἕξ τάλαντα ἀνήλωσα. καὶ τοσαύτας δαπάνας δαπανώμενος καὶ καθ' ἡμέραν ὑπὲρ ὑμῶν κινδυνεύων καὶ ἀποδημῶν, 21.2,3). Τὴ χρονιά που ἐπώνυμος ἀρχὼν ἦταν ὁ Ἀλέξιος ἀνέλαβε μιὰ ἀκόμη λειτουργία, αὐτὴ των Προμηθειῶν ὡς γυμνασιάρχος, στὴν ὁποία ἀνακηρύχθηκε πάλι νικητής, (ἐπὶ Ἀλεξίου ἀρχοντος, εὐθύς ἐγυμνασιάρχουν εἰς Προμήθεια, καὶ ἐνίκων ἀναλώσας δώδεκα μναῖς, 21.3). Ἐν συνεχείᾳ, ἀνέλαβε τὴ χορηγία ἐνὸς παιδικοῦ χοροῦ δίχως νὰ προσδιορίζει τὸν ἐπώνυμο ἀρχὼντα (καὶ ὕστερον κατέστην χορηγὸς παιδικῶ χορῶ καὶ ἀνήλωσα πλέον ἢ πεντεκαίδεκα μναῖ, 21.4). Ἐπὶ ἀρχοντος Εὐκλείδου ἀνέλαβε τὴ χορηγία τῆς κωμωδίας τοῦ Κηφισοδώρου, ἐνῶ στὴ γιορτὴ των Μικρῶν Παναθηναίων ὀρίστηκε χορηγὸς στους μικροὺς μαθητὲς (ἐπὶ δὲ Εὐκλείδου ἀρχοντος κωμωδοῖς χορηγῶν Κηφισοδώρῳ ἐνίκων, καὶ ἀνήλωσα σὺν τῇ τῆς σκευῆς ἀναθέσει ἑκκαίδεκα μναῖς, καὶ Παναθηναίοις τοῖς μικροῖς ἐχορήγουν πυρριχισταῖς ἀγενείοις, καὶ ἀνήλωσα ἐπτὰ μναῖς, 21.4). Τέλος, ὀλοκληρώνει τὴν ἀναφορὰ τοῦ στὴν ἀνάληψη των λειτουργιῶν με τὴν ἐπισήμανση ὅτι ὑπήρξε ἀρχιθεωρὸς καὶ ὅτι συμμετείχε στα Ἀρρηφόρια δίχως νὰ προβαίνει σὲ λεπτομέρειες (χωρὶς δὲ ἀρχιθεωρίας καὶ ἀρρηφορίας καὶ ἄλλα τοιαῦτα, εἰς ἃ ἐμοὶ δεδαπάνηται πλέον ἢ τριάκοντα μναῖ, 21.5).

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὶς οικονομικὲς υποχρεώσεις τὶς ὁποῖες ἐκπλήρωσε με ὑπερβάλλοντα ζήλο, ὁ ὀμιλητὴς ἐπισημαίνει καὶ τοὺς κινδύνους που ἀντιμετώπισε στὸ πεδίο τῆς μάχης (§§6-11), προκειμένου νὰ τονίσει τὴ φιλοπατρία τοῦ καὶ κατὰ συνέπεια νὰ ἐνισχύσει τὸ ἦθος τοῦ.⁸¹ Ὡς ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἀρτία ἐξοπλισμένη τριήρη τοῦ σὲ σχέση με τὰ ὑπόλοιπα πλοῖα τοῦ στόλου προβάλλει τὴν ἐπιθυμία τοῦ Ἀλκιβιάδου νὰ ταξιδέψει μαζί τοῦ, παρότι ὁ ὀμιλητὴς τὸ ἀπευχόταν καὶ τὸ δηλώνει ρητὰ σὲ μιὰ

⁸¹ Kapellos (2014): 79.

προσπάθεια να μην προδιαθέσει αρνητικά το δικαστήριο στο άκουσμα του εν λόγω στρατηγού (ἢ ναῶς ἄριστά μοι ἔπλει παντὸς τοῦ στρατοπέδου. τεκμήριον δὲ τούτου ὑμῖν μέγιστον ἐρῶ. πρῶτον μὲν γὰρ Ἀλκιβιάδης, ὃν ἐγὼ περὶ πολλοῦ ἂν ἐποίησάμην μὴ συμπλεῖν μοι, οὔτε φίλος ὢν οὔτε συγγενῆς οὔτε φυλέτης ἔπλει ἐπὶ τῆς ἐμῆς νεώς, 21.6). Η ευσέβεια του ομιλητή συνάγεται εμμέσως με την πλήρη αποσύνδεση του ονόματος του από τον Αλκιβιάδη στον νου των ακροατών. Αναφερόμενος στα γεγονότα του Ελλησπόντου και στη συμφορά και την ατυχία που βρήκε τους Αθηναίους φροντίζει να τονίσει ότι η σωστή προετοιμασία του στόλου δεν ήταν αποτέλεσμα τύχης (καὶ ταῦτα οὐκ ἀπὸ τύχης ἐγίγνετο, ἀλλ' ἀπὸ παρασκευῆς τῆς ἐμῆς, 21.10).

Ἐπειτα, ο εναγόμενος προτρέπει τους δικαστές να προσεύχονται στους θεούς να υπάρχουν και άλλοι έντιμοι πολίτες όπως ο ίδιος, που όχι μόνο δεν εποφθαλμιούν τη ξένη περιουσία, αλλά επενδύουν δικά τους χρήματα προς όφελος του κοινωνικού συνόλου (καὶ τοῖς θεοῖς εὔχεσθαι τοὺς ἄλλους εἶναι τοιοῦτους πολίτας, ἵνα τῶν μὲν ὑμετέρων <μῆ> ἐπιθυμήσωσι, τὰ δὲ σφέτερα αὐτῶν εἰς ὑμᾶς ἀναλίσκωσιν, 21.15). Ο ομιλητής είναι κόσμιος και σώφρων (§19), γι' αυτό οι δικαστές δεν θα πρέπει να παρασύρονται από τους ενάγοντες, οι οποίοι κατηγορούν άλλους δίχως να απολογούνται πρώτα για τη δική τους ασέβεια, προκειμένου να αποπροσανατολίσουν τους δικαστές. Ως παράδειγμα επιστρατεύει τον Κινησία (οὔκουν ἄξιον, ὃ ἄνδρες δικασταί, πειθομένους κατηγοροῖς τοιοῦτοις ἐμοῦ καταμηφίσασθαι, οἱ περὶ ἀσεβείας μὲν ἀγωνιζόμενοι τηλικοῦτοι γεγόνασιν, οὐκ ἂν δυνάμενοι δ' ὑπὲρ τῶν σφετέρων ἀμαρτημάτων ἀπολογήσασθαι ἑτέρων κατηγορεῖν τολμῶσι. καὶ ὢν Κινησίας οὕτω διακείμενος πλείους στρατείας ἐστράτευται, οὔτοι περὶ τῶν τῆς πόλεως ἀγανακτοῦσι, 21.20). Ο Κινησίας είχε κατηγορήσει τον Φάνιο για γραφή παρανόμων, ενώ ο ίδιος αποτελούσε το άκρον άωτον της ασέβειας.⁸² Η τιμωρία του όμως δεν άργησε να επέλθει. Ἐτσι, κατ' αναλογία θα πάθουν τα ίδια και οι ενάγοντες της παρούσας δίκης.

Η συναισθηματική ένταση του ομιλητή αντικατοπτρίζεται στο λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί (παθοποιία), καθώς οδεύει προς τον *ἐπίλογον* (§25). Ο ομιλητής παρακαλεί, ικετεύει και ζητά να γίνουν πιστευτά τα λόγια του από τους δικαστές (ἐγὼ δ' ὑμῶν δέομαι καὶ ἰκετεύω καὶ ἀντιβολῶ μὴ καταγνῶναι δωροδοκίαν ἐμοῦ, μηδ' ἠγήσασθαι τοσαῦτα χρήματα εἶναι, <δι> ἃ ἐγὼ βουλευθείην ἂν τι κακὸν τῇ πόλει γενέσθαι, 21.21). Η ψυχική ένταση κλιμακώνεται όταν τονίζει ότι θα ήταν τρελός, εάν από τη μια δαπανούσε την πατρική του περιουσία για το καλό της πόλης και από την

⁸² Αθην.12.551e.

άλλη δωροδοκούνταν για το κακό της (*μαινοίμην γὰρ <ἄν>, ὧ ἄνδρες δικασταί, εἰ τὴν μὲν πατρώαν οὐσίαν φιλοτιμούμενος εἰς ὑμᾶς ἀναλίσκοιμι, ἐπὶ δὲ τῶ τῆς πόλεως κακῶ παρὰ τῶν ἄλλων δωροδοκοίην*, 21.22). Αξιοσημείωτη είναι η χρήση του ρήματος *μαίνομαι*, το οποίο υποδηλώνει βακχική μανία, τρέλα σταλμένη από τον θεό.

Συμπέρασμα

Εκ πρώτης όψεως προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο Λυσίας επενδύει κατά κόρον ρητορικά στο *ἦθος τοῦ λέγοντος* σε ολόκληρο τον λόγο. Ο ομιλητής δεν εκτέλεσε απλώς το καθήκον του απέναντι στην αθηναϊκή πολιτεία, αλλά υπήρξε γενναιόδωρος και η ακεραιότητα του χαρακτήρα του αποδεικνύεται από τα έργα του τόσο σε καιρό ειρήνης όσο και σε περίοδο πολέμου ήδη από πρώιμη ηλικία.

Η αναφορά στην *ανάληψη των λειτουργιῶν* αποτελεί συνήθη τακτική από την πλευρά των διαδίκων, προκειμένου να αποδείξουν τον άμεμπτο χαρακτήρα τους διαλύοντας τις όποιες πιθανές προκαταλήψεις που θα είχαν σχηματίσει οι πολίτες απέναντι στους πλούσιους Αθηναίους.⁸³ Μάλιστα σύμφωνα με τον Wilson όσοι πολίτες εκτελούσαν χρέη ως χορηγοί απαλλάσσονταν από την υποχρέωση να αναλαμβάνουν τριηραρχίες, καθώς ήταν ιδιαίτερα πολυδάπανες.⁸⁴ Συνεπώς, η ανάληψη χορηγιῶν και τριηραρχιών για επτά συναπτά έτη εντάσσονταν στην ανιδιοτελή και εθελοντική προσφορά του ομιλητή.

Η εθελοντική *ανάληψη λειτουργιῶν* δεν προσδίδει μόνο κύρος και αξιοπιστία στον ομιλητή, αλλά υποδηλώνει και την ευσέβειά του απέναντι στους θεούς. Ο Ανδοκίδης (1.132) σε μια προσπάθεια να εκμεταλλευτεί το θρησκευτικό αίσθημα των Αθηναίων προέβαλε την ανάληψη των θρησκευτικών αξιωμάτων, όπως εκείνο του αρχιθεωρού, που κατά την Missiou, θα ήταν αρκετά πιθανό να είχε λειτουργήσει υπέρ της αθώωσής του από το δικαστήριο.⁸⁵ Όπως προαναφέρθηκε, οι θεοί, όπως και οι άνθρωποι, σύμφωνα με τον Burkert, ευαρεστούνταν μέσα σε αυτό το κλίμα συναγωνισμού, ενώ παράλληλα η στάση αυτή των πολιτών αποτελούσε ένδειξη σεβασμού απέναντί τους.⁸⁶

⁸³ *Ρητ.* 1356a4-6, 1366a9-11· *Ανδοκ.* 1.124· *Λυσ.* 14.23· *Δημ.* 18.6, 22.8, 24.155, 35.32, 58.30· *Αισχ.* 3.79· *Ισ.* 2.27· *Ισοκρ.* 17.35, βλ. Harding (1987): 32-33.

⁸⁴ Wilson (2000): 59.

⁸⁵ Missiou (1992): 53.

⁸⁶ Burkert (2015): 230.

Η απροθυμία του εναγομένου να συνδεθεί με οποιονδήποτε τρόπο με τον Αλκιβιάδη σχετίζεται τόσο με την προσωπικότητα του Αλκιβιάδη όσο και με τις θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής.⁸⁷ Ο Αλκιβιάδης είχε εμπλακεί σε κατηγορίες βεβήλωσης των Ελευσινίων Μυστηρίων⁸⁸ σε σπίτια ιδιωτών και, όπως επισημαίνει ο Πλούταρχος,⁸⁹ τα μυστικά είχαν αποκαλυφθεί σε ανθρώπους που δεν είχαν μνηθεί. Συνεπώς, ο ομιλητής προσπαθεί να κρατήσει αποστάσεις από τον εν λόγω στρατηγό καθώς η έλλειψη ηθικής ακεραιότητας και η ελευθεριάζουσα συμπεριφορά του θεωρείται δηλωτική αντιδημοκρατικών και τυραννικών τάσεων, φυσικά και ασέβειας. Επιπλέον, ο Λυσίας, αναφερόμενος στην πανωλεθρία που υπέστησαν οι Αθηναίοι στους Αιγός Ποταμούς, εκμεταλλεύεται την κοινή μεταφυσική αντίληψη σύμφωνα με την οποία ευθύνονταν η τύχη για τις ήττες, καθώς ευνόησε τους αντιπάλους ενώ για τις νίκες υπερίσχυε η άρτια προετοιμασία.⁹⁰

Η τακτική ευθείας προτροπής για προσευχή εκ μέρους των δικαστών θα χρησιμοποιηθεί στο εξής και από διαδίκους σε επόμενες δίκες, όπως παρατηρεί ο Καπέλλος.⁹¹ Η εργαλειοποίηση του θρησκευτικού αισθήματος φαίνεται να γίνεται συνειδητά στους λόγους του Λυσία και να ανοίγει το δρόμο για τη μετέπειτα ρητορική εργαλειοποίηση γενικότερα.

Ο εναγόμενος δηλώνει χωρίς περιστροφές ότι οι ενάγοντες κατηγορούνται για ασεβή συμπεριφορά. Για το αν διώκονται όντως για ασέβεια ή αν χρησιμοποιείται η ασέβεια ως πρόσχημα για τη δίωξή τους ή εάν απλώς επιτίθεται στο ήθος του αντιπάλου, μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε.⁹² Το θρησκευτικό επιχείρημα φαίνεται να ασκεί ιδιαίτερη επιρροή την εποχή εκείνη, γι' αυτό και επιστρατεύεται και στον παρόντα λόγο.

Σύμφωνα με τα αποσπάσματα LXXXV και LXXXVI⁹³ που αποδίδονται στον Λυσία, ο Κινησίας ήταν επικεφαλής μιας *έταιρείας* ονόματι *κακοδαιμονισταί*, η οποία συνέρχονταν τις αποφράδες ημέρες του μήνα, προκειμένου τα μέλη τους να διαπράξουν ασεβείς πράξεις. Η τιμωρία τους από τον θεό ήταν αμείλικτη. Ο Κινησίας τιμωρήθηκε με χρόνια αρρώστια, ενώ τα υπόλοιπα μέλη της εταιρείας πέθαναν. Το θείο στην περίπτωση του Κινησία εκδικήθηκε τιμωρώντας ανελέητα τους ασεβούντες. Κατ'

⁸⁷ Kapellos (2014): 80.

⁸⁸ Θουκ. Ζ.28.

⁸⁹ Πλουτ. Αλκ.19.

⁹⁰ Θουκ. Ζ.77.3.

⁹¹ Kapellos (2014): 125.

⁹² Kapellos (2014): 142.

⁹³ Carey (2007): 422-423.

αναλογία θα τιμωρηθούν και οι κατήγοροι. Ήδη από το απόσπασμα LXXXV φαίνονται καθαρά οι θρησκευτικές πεποιθήσεις της εποχής. Ο απώτερος σκοπός είναι η ευδαιμονία της πόλης (§20), που σε θρησκευτικό επίπεδο θα επιτευχθεί με την ευσέβεια των ανθρώπων και την τέλεση θυσιών (30.18).⁹⁴ Ο Λυσίας εκμεταλλεύεται τις θρησκευτικές προκαταλήψεις τη εποχής προκειμένου να αποδείξει ότι η θεϊκή δικαιοσύνη και η ανθρώπινη συμπορεύονται.

Ο *ἐπίλογος* κλείνει την έμφαση προς το στρατιωτικό ήθος του, που σύμφωνα με τη Loraux συναντούμε στους επιταφίους, προκειμένου να γίνει έμμεση μνεία με τις δημοκρατικές αρχές που εμφορείται ο εναγόμενος.⁹⁵

⁹⁴ Loraux (1986): 242–45.

⁹⁵ Loraux, (1986): 242–45.

Δ. Ο όρκος

Στην παρούσα ενότητα της εργασίας εντάσσονται οι λόγοι στους οποίους ο όρκος χρησιμοποιείται ως βασικό ρητορικό όπλο από τους ομιλητές. Οι λόγοι διακρίνονται σε εκείνους που εκφωνήθηκαν ενώπιον του Αρείου Πάγου και σε εκείνους που εκφωνήθηκαν σε δικαστήριο της Ηλιαίας.

1. Λόγοι που εκφωνήθηκαν ενώπιον του Αρείου Πάγου

1.1. Υπερασπιστικοί λόγοι

1.1.1. Άπολογία πρὸς Σίμωνα (3)

Στην *ἀπολογία πρὸς Σίμωνα (3)*, ο ομιλητής βρίσκεται αντιμέτωπος με την κατηγορία του *τραύματος ἐκ προνοίας*. Ο Σίμων οδηγεί τον ανώνυμο κατηγορούμενο στο δικαστήριο του Αρείου Πάγου με την κατηγορία ότι προσπάθησε να τον δολοφονήσει και όχι απλώς να τον τραυματίσει.⁹⁶ Αιτία προστριβής αποτέλεσε ο νεαρός Θεόδωτος, ο οποίος ενδεχομένως να ήταν δούλος⁹⁷ ή μέτοικος⁹⁸ και προσέφερε τις «υπηρεσίες» του ἐπ' αμοιβῆ.⁹⁹

Η *γραφὴ τραύματος ἐκ προνοίας*¹⁰⁰ ἔρχεται σκόπιμα ετεροχρονισμένα, δηλαδή τέσσερα χρόνια μετά το συμβάν, αφού εκκρεμεί *δίκη περὶ ἀντιδόσεως* για τον ενάγοντα (§§19,20). Από εσωτερική μαρτυρία (§45) συνάγεται το συμπέρασμα ότι η δίκη πραγματοποιήθηκε μετά τη μάχη της Νεμέας το 394 π.Χ.¹⁰¹

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

⁹⁶ *ΑθΠολ.57.3*- Δημ.23.22, βλ. και Todd (2007): 42.

⁹⁷ Lamb (1930: 70), Gernet & Bizos (1955 [1924–26]. i: 66 n. 2 and 74 n. 2).

⁹⁸ Bushala (1967: 65-66).

⁹⁹ Είναι πιθανό ο Θεόδωτος να ανήκε στην κατηγορία των δούλων *χωρὶς οἰκόντων*, δηλαδή των δούλων που ζούσαν και εργάζονταν σε καθεστώς ημιαντονομίας, βλ. Carey (1988): 243. Παρατηρούμε ότι δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών και κάθε ἄποψη παρουσιάζει αδυναμίες, βλ. Todd (2007): 281, βλ. και Λεντάκης (2015): 89, 116.

¹⁰⁰ Παρότι δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών, η ἄποψη του Hansen (1976: 108–110) ότι πρόκειται για *γραφὴ τραύματος ἐκ προνοίας* φαίνεται κατά τον Todd (2007: 283) να είναι περισσότερο αποδεκτή. Έχει υποστηριχθεί και η ἄποψη ότι πρόκειται για *δίκη φόνου*, Lipsius (1905–15): 605–607.

¹⁰¹ Λεντάκης (2015): 81.

Καθώς ο ομιλητής απευθύνεται στο δικαστήριο του Αρείου Πάγου, η αναφορά στη *διωμοσία*,¹⁰² ήδη από το *προοίμιον* (§§1-4), κρίνεται επιβεβλημένη ρητορικά, αφενός γιατί σκιαγραφείται εμμέσως η ευσέβεια του ομιλητή αντιστικτικά προς την ασέβεια του αντιπάλου (*ἐὰν δὲ περὶ τούτων ἀποδείξω ὡς οὐκ ἔνοχός εἰμι οἷς Σίμων ὦν διωμόσατο*, 3.4), αφετέρου γιατί θέλει ο ομιλητής να υπογραμμίσει την ηθική δέσμευση και υποχρέωση των δικαστῶν ἀπέναντι σ' ἓναν τόσο βαρυσήμαντο ὄρκο (*καὶ οὕτω μέγαν καὶ σεμνὸν ὄρκον διομοσάμενον εἰς ὑμᾶς ἔλθεῖν*, 3.1).

Στην αρχή της *αποδείξεως* (§§21-45), ο ομιλητής υπενθυμίζει ακόμη μία φορά την αδιαφορία ἀπέναντι στους ὄρκους με τους οποίους δεσμεύτηκε ο κατήγορος (*ἐπειδὴ δὲ αὐτῷ οὐδὲν μέλει τῶν ὄρκων ὧν ὠμόσατο, πειράσομαι καὶ περὶ ὧν οὗτος ἔψευσται διδάσκειν ὑμᾶς*, 3.21) και εν συνεχείᾳ προχωρᾶ στην παράθεση στοιχείων που αποδεικνύουν την ενοχή του.

Ο *επίλογος* του λόγου (§§46-48) κλείνει με την ἔκφραση του αδιαμφισβήτητου σεβασμοῦ – και ἔμμεσης κολακείας – προς το δικαστήριο του Αρείου Πάγου, ἐνώπιον του οποίου δεν εἶναι σωστό να μιλάει κανείς για ζητήματα που δεν σχετίζονται ἄμεσα με την υπόθεση (*οὐ νόμιμόν ἐστὶν ἔξω τοῦ πράγματος λέγειν*, 3.46). Συνεπῶς, η αναφορά στην ἀνθρώπινη δικαιοσύνη κρίνεται ἀρκετὴ και ρητορικά ἀποτελεσματικὴ ἀπὸ την πλευρὰ του ομιλητή, δίχως να χρειάζεται να ἐπιστρατεύει τη θεϊκὴ δικαιοσύνη σε μία προσπάθεια να φανεί σεμνός, λιτός και περιεκτικὸς στις δηλώσεις του.

Συμπέρασμα

Η δίκη διεξάγεται ἐνώπιον του Αρείου Πάγου, ὅπου μεταξύ ἄλλων¹⁰³ ἐκδικάζονταν υποθέσεις που ἀφορούσαν σε πρόκληση σωματικῆς βλάβης με θανατηφόρο πρόθεση (*τραῦμα ἐκ προνοίας*). Εἴαν κριθεῖ ἔνοχος ο κατηγορούμενος, καταδικάζονταν σε ισόβια ἐξορία (*ἀειφυγία*) και δημεύονταν η περιουσία του, (*ἐν ᾧ καὶ περὶ τῆς πατρίδος καὶ τῆς οὐσίας τῆς ἑμαντοῦ ἀπάσης κινδυνεύω*, 3.38).

Ἀξιοσημείωτο εἶναι το γεγονός ὅτι στις φονικὲς υποθέσεις που ἐκδικάζονταν ἀπὸ τον Ἄρειο Πάγο οι ἐνάγοντες, οι ἐναγόμενοι και οι μάρτυρες ἔδιναν ὄρκο ἐπικαλούμενοι την ολοκληρωτικὴ καταστροφὴ του οἴκου και των συγγενῶν ἐναντίον

¹⁰² Βλ. ἐπόμενη ἐνότητα.

¹⁰³ Ἐπιπλέον, στη δικαιοδοσία του υπάγονταν ο ἐκούσιος φόνος (*φόνος ἐκ προνοίας*), η καταστροφὴ των ἱερῶν ἐλαίων (ἐλαιόδεντρων και καρπῶν), η πρόκληση θανάτου με δηλητήριο (*φαρμακεία*) και ο ἐμπρησμός (*πυρκαϊά*). *Ἀθ.Πολ.*: 57.3· Δημ.23.22.

του επιόρκου (*διωμοσία*).¹⁰⁴ «Ο όρκος δίνονταν μπροστά σε ιερά σφάγια από κάπρο, κριάρι και ταύρο που είχαν σφαγιαστεί από τους κατάλληλους ανθρώπους την κατάλληλη ημέρα, ούτως ώστε να εξασφαλίζεται πλήρως η ιερότητα της διαδικασίας».¹⁰⁵ Επιπλέον, απαγορεύονταν στους διαδίκους να μιλούν για ζητήματα που δεν σχετίζονταν άμεσα με την υπόθεση ούτε να κάνουν εισαγωγική ομιλία, ούτε να θρηνησουν ούτε να καθοδηγήσουν τους δικαστές στην απόφασή τους.¹⁰⁶

Στον παρόντα λόγο δεν αφήνονται πολλά περιθώρια εργαλειοποίησης του θεϊκού στοιχείου. Ο ομιλητής εκκινεί τον λόγο του με την υπενθύμιση του βαρύτατου όρκου με τον οποίον έχει δεσμευτεί ο κατηγορος, ενώ σε καίρια σημεία τον υπενθυμίζει στο δικαστήριο, και στη συνέχεια επιτίθεται στο ήθος του Σίμωνα, προκειμένου να υποβαθμίσει την αξία των λεγομένων του «μετατρέποντας κατ'αυτόν τον τρόπο την απολογία σε κατηγορία».¹⁰⁷ Η στρατηγική πειθούς «επιβάλλει» στον εναγόμενο να είναι προσεκτικός και διακριτικός, δίχως να φορτίζει συναισθηματικά τον λόγο του, προκειμένου να κερδίσει σε αξιοπιστία και εν τέλει να κερδίσει τη δίκη. Είναι βέβαιος, άλλωστε, ότι θα δικαιωθεί, καθώς το κύρος του Αρείου Πάγου είναι αδιαμφισβήτητο, (*εἰ μὲν οὖν ἄλλοι τινὲς ἔμελλον περὶ ἐμοῦ διαγνώσεσθαι, σφόδρα ἂν ἐφοβούμην τὸν κίνδυνον...εἰς ὑμᾶς δ' εἰσελθὼν ἐλπίζω τῶν δικαίων τεύξεσθαι*, 3.2) και η πείρα του στην εξέταση τέτοιων υποθέσεων μεγάλη (*ὁμῖν τοῖς εἰωθόσι σκοπεῖσθαι περὶ τῶν τοιούτων*, 3.28).

1.1.2. *Ἀπολογία περὶ τοῦ σηκοῦ (7)*

Η *ἀπολογία περὶ τοῦ σηκοῦ (7)* έχει ως εξής: ένας ευσεβής και νομοταγής Αθηναίος πολίτης ισχυρίζεται ότι έπεσε θύμα συκοφαντίας από τον Νικόμαχο, καθώς κατηγορείται ότι κατέστρεψε το γέρικο περίφραγμα μιας ιερής ελιάς. Η δίκη διεξάγεται στον Άρειο Πάγο. Από εσωτερική μαρτυρία¹⁰⁸ συνάγουμε το συμπέρασμα ότι ο λόγος πρέπει να εκφωνήθηκε το 397-6 π.Χ.

¹⁰⁴ Δημ.23.67· Αντιφων 1.8, 1.28, 5.12, 6.16· Λυσ. 10.11· Ισοκ. 18.56· Αισχ. 2.87· Δημ.59.10· Δημ.23.68, βλ. Lipsius (1905–15: 832 n.12), MacDowell (1963: 90–100), Carawan (1998: 138–142), Λεντάκης (2015): 115.

¹⁰⁵ Λεντάκης (2015): 115.

¹⁰⁶ Ρητορ: 1354a.

¹⁰⁷ Λεντάκης (2015): 115.

¹⁰⁸ Μέσα στον λόγο (§11) γίνεται αναφορά στον επώνυμο άρχοντα, Σουνιάδη (397-396 π.Χ.).

Η δικονομική διαδικασία που πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ήταν μάλλον η *γραφή ασεβείας*.¹⁰⁹ Υπάρχουν αρκετά προβλήματα σχετικά με τον νομικό ορισμό της ασέβειας. Κατά πόσο η πρόθεση ή δήλωση άγνοιας για την παραβίαση ενός ιερού νόμου μπορούσαν να στοιχειοθετήσουν την κατηγορία της ασέβειας αποτελεί ανοικτό ζήτημα προς συζήτηση.¹¹⁰ Ο νόμος για την ασέβεια δεν σώζεται. Ο MacDowell υποστηρίζει ότι θα ήταν παρόμοιος με τον νόμο *περι ὕβρεως*. Εάν ο μηνυτής ήταν σε θέση να επισημάνει τον ιερό νόμο που είχε παραβιασθεί αυτό θα αποτελούσε βασίμο στοιχείο για το αδίκημα της ασέβειας.¹¹¹

Τα ελαιόδεντρα συνδέονταν ασφαλώς με τη θεά Αθηνά, μάλιστα ορισμένα από αυτά θεωρούνταν ιερά (*μορία*) και ως εκ τούτου ανήκαν στην εν λόγω θεά και ο καρπός αυτών στην πόλη.¹¹² Ο Ηρόδοτος περιγράφει ένα περιστατικό κατά το οποίο μια ιερή ελιά της Ακρόπολης, ενώ είχε καεί ολοσχερώς από τους Πέρσες, πέταξε καρπούς ακριβώς την επόμενη μέρα.¹¹³ Τα θεία αυτά δέντρα μπορούσαν να βρίσκονται σε ιδιωτική γη πέρα από τους ιερούς χώρους. Εάν κάποιος τολμούσε να κόψει κάποιο από αυτά, τιμωρούνταν βάσει νόμου ακόμα και με θάνατο.¹¹⁴ Γι' αυτόν τον λόγο, στέλνονταν ανά τακτά χρονικά διαστήματα επιθεωρητές (*ἐπιγνώμονες*, 7.25) προκειμένου να διασφαλίσουν ότι τα δέντρα προστατεύονταν από το σύνολο της κοινωνίας. Η καταστροφή των ελαιόδεντρων και η κλοπή των καρπών τους θεωρούνταν θρησκευτικό αδίκημα και υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Αρείου Πάγου, δεδομένου ότι η ελιά ήταν το ιερό δέντρο της πόλης των Αθηνών και σύμβολο της θεάς Αθηνάς, οπότε οποιαδήποτε καταστρεπτική ενέργεια θεωρούνταν ιεροσυλία με βαρύτερες ποινικές κυρώσεις.¹¹⁵

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Κατά την υπεράσπισή του στην *διήγησιν* – *ἀπόδειξιν* (§§4-39) ο κατηγορούμενος φαίνεται να έχει πλήρη επίγνωση για το μέγεθος της βέβηλης πράξης

¹⁰⁹ Σύμφωνα με τους ερευνητές η αναφορά από τον ίδιο τον ομιλητή στην *ἀπογραφή* θα πρέπει να εκληφθεί ως συνώνυμο της *γραφής* (*ὥστε ἀπεγράφην*, 7.2), Todd (2007): 513.

¹¹⁰ MacDowell (2015): 306.

¹¹¹ MacDowell (2015): 307.

¹¹² MacDowell (2015): 208. Todd (2000): 78.

¹¹³ *Ιστορία*, 8.55.

¹¹⁴ Ακόμα και για τα ελαιόδεντρα που δεν ήταν ιερά και ανήκαν στον γαιοκτήμονα υπήρχε περιορισμός ως προς την εκμετάλλευσή τους. Αντιθέτως, εάν η κοπή προοριζόταν για δημόσια θρησκευτική τελετή ή πυρά επιτρέπονταν δίχως όριο, βλ. MacDowell (2015): 208-209.

¹¹⁵ *ΑθΠολ.*: 57.3· Δημ.23.20, βλ. και Wallace (1989): 109-111, Αδάμ-Μαγνήσαλη (2008): 82.

αυτής καθ'αυτής, όπως επίσης και για τις βαρύτερες συνέπειες, γεγονός το οποίο συμβάλλει στην καλλιέργεια της εντύπωσης του ευσεβούς χαρακτήρα του, (*ἐγὼ δ' εἴ τι τοιοῦτον ἔπραττον, πολλὰς ἂν καὶ μεγάλας ἐμαυτῷ ζημίας γενομένας ἀποφίναμι· ὃς πρῶτον μὲν μεθ' ἡμέραν ἐξέκοπτον τὸν σηκόν, ὥσπερ οὐ πάντα λαθεῖν δέον, ἀλλὰ πάντα Ἀθηναίους εἰδέναι. καὶ εἰ μὲν αἰσχρὸν ἦν μόνον τὸ πρᾶγμα, ἴσως ἂν τις τῶν παριόντων ἠμέλησε· νῦν δ' οὐ περὶ αἰσχύνῃς ἀλλὰ τῆς μεγίστης ζημίας ἐκινδύνευον,* 7.15). Ο ομιλητής φροντίζει σε ορισμένα χωρία να επισημαίνει ότι μεριμνά για τα ιερά ελαιόδεντρα με τον ίδιο ζήλο που μεριμνά για την πατρίδα και την περιουσία του (*νῦν δ' οὕτως αὐτὰς περὶ πολλοῦ ποιοῦμαι ὥσπερ <καὶ τὴν πατρίδα> καὶ τὴν ἄλλην οὐσίαν, ἠγούμενος περὶ ἀμφοτέρων τούτων εἶναι μοι τὸν κίνδυνον,* 7.25). Η αναφορά στον κοινό ρητορικό τόπο της ανάληψης λειτουργιών δεν θα μπορούσε να λείπει από τον λόγο ενός ενάρετου πολίτη. Συμμετείχε σε τριηραρχίες και χορηγίες με μεγάλη προθυμία και γενναιοδωρία περισσότερο από όλους τους πολίτες. Ἐτσι, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, επενδύει στην φιλοπατρία και την ευσέβειά του (*ἐγὼ γὰρ τὰ ἐμοὶ προστεταγμένα ἅπαντα προθυμότερον πεποιήκα ἢ ὡς ὑπὸ τῆς πόλεως ἠναγκαζόμεν, καὶ τριηραρχῶν καὶ εἰσφορὰς εἰσφέρων καὶ χορηγῶν καὶ τᾶλλα λητουργῶν οὐδενὸς ἤττον πολυτελῶς τῶν πολιτῶν,* 7.31).

Ο κατηγορούμενος στον *ἐπίλογο* (§§40-43) επισημαίνει τη βαρύνουσα σημασία δίκη, καθώς εκδικάζεται θρησκευτικό αδίκημα, (*ἕστερον εἰς τοσοῦτόν με κατέστησεν ἀγῶνα,* 7.42). Τυχόν κολακείες προς το δικαστικό σώμα, όπως επίσης επικλήσεις και προς τα θεία, δεν φαίνεται να εξυπηρετούν τη δικανική στρατηγική του, γι' αυτό και κλείνει διακριτικά τον λόγο του.

Συμπέρασμα

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η δίκη διεξάγεται ενώπιον του Αρείου Πάγου. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι όλοι οι εμπλεκόμενοι σε δίκη στο δικαστήριο του Αρείου Πάγου έδιναν όρκο επικαλούμενοι την ολοκληρωτική καταστροφή του οίκου και των συγγενών εναντίον του επιόρκου.¹¹⁶ Ο ομιλητής θα πρέπει να είναι πολύ προσεκτικός και η υπερασπιστική του γραμμή να είναι μεστή και περιεκτική, προκειμένου να γίνει πειστικός.

Εν προκειμένω, ο Λυσίας εστιάζει κυρίως στην λεπτομερή εξιστόρηση των γεγονότων, έτσι όπως συνέβησαν κατά τον ομιλητή. Σε κομβικά σημεία εξιστόρησης

¹¹⁶ Δημ.23.67-9· Αντιφών 1.8, 1.28, 5.12, 6.16· Λυσ. 10.11· Ισοκ. 18.56· Αισχ. 2.87· Δημ.59.10.

των γεγονότων επενδύει με λιτό τρόπο στην φιλοπατρία και στην ευσέβεια του εναγομένου τονίζοντας το σεμνό προφίλ του. Άλλωστε, απαγορεύονταν στους διαδίκους να μιλούν για ζητήματα που δεν σχετίζονταν άμεσα με την υποθεση (*οὐ νόμιμόν ἐστιν ἔξω τοῦ πράγματος λέγειν*, Λυσ.3.46) ούτε να κάνουν εισαγωγική ομιλία, ούτε να θρηνήσουν ούτε να καθοδηγήσουν τους δικαστές στην απόφασή τους.¹¹⁷ Μέσα σε αυτό το αυστηρό πλαίσιο δεν θα ήταν στρατηγικά ωφέλιμο για τον εναγόμενο να εργαλειοποιήσει το θεϊκό στοιχείο.

Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι οι θρησκευτικές διώξεις στους αττικούς ρήτορες έχουν πολιτικό υπόβαθρο.¹¹⁸ Εν μέρει αυτό μπορεί να οφείλεται στο είδος των προσώπων που εμπλέκονταν στις υποθέσεις αυτές, καθώς επρόκειτο για άτομα αρκετά πλούσια για να αντεπεξέλθουν οικονομικά τις υπηρεσίες ενός επαγγελματία λογογράφου. Επιπλέον, το γεγονός ότι δεν συμμετείχαν ενεργά στην πολιτική θα μπορούσε να αξιολογηθεί, στην παρούσα ιστορική φάση, αρκετά ύποπτο.¹¹⁹ Το καθεστώς των Τριάκοντα Τυράννων σόκαρε την αθηναϊκή κοινωνία, έτσι τα μέλη της θα έπρεπε φανερά και αδιαμφισβήτητα να φαίνεται ότι τάσσονται εναντίον τους. Ενδεχομένως, όπως επισημαίνει ο Carey, να είχε γίνει κάποια συμφωνία ανάμεσα στον κατηγορούμενο και τους Τριάκοντα (π.χ. να του επέτρεπαν να διατηρεί σημαντικό μέρος της περιουσίας του) με αντάλλαγμα την πολιτική απραγία του.¹²⁰

2. Λόγοι που εκφωνήθηκαν σε δικαστήριο της Ηλιαίας

2.2. Καταγγελτικοί λόγοι

2.2.1. Κατὰ Ἀλκιβιάδου λιποταξίου (14)

Στον κατὰ Ἀλκιβιάδου λιποταξίου (14) λόγο ο Αλκιβιάδης, γιος του γνωστού στρατηγού Αλκιβιάδη, κατηγορείται ότι κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Αλίαρτο το 395 π.Χ. αυτομόλησε από το σώμα των οπλιτών στο σώμα των ιππέων, δίχως να έχει περάσει από την απαιτούμενη δοκιμασία.

Ο παρών λόγος αποτελεί δευτερολογία. Ο κατηγορος είναι άγνωστος, ενώ η πρωτολογία έγινε από τον Αρχεστρατίδη (§3). Ακολουθεί η τριτολογία, η οποία αποτελεί τον 15^ο λόγο του λυσιακού *corpus*. Η υπόθεση εκδικάστηκε από δικαστήριο

¹¹⁷ Αριστοτ. *Ρητορική*: 1354a.

¹¹⁸ Todd (2007): 479.

¹¹⁹ Todd (2007): 479.

¹²⁰ Todd (2007): 480.

της Ηλιαίας, όπου εισήχθη με τη διαδικασία της *γραφῆς* η οποία υποβλήθηκε μάλλον από στρατιωτικούς αξιωματούχους.¹²¹ Από εσωτερική μαρτυρία συνάγουμε το συμπέρασμα ότι ο λόγος εκφωνήθηκε μετά τη πολιορκία στην Αλίαρτο το 395 π.Χ. (§5), στην οποία ο ίδιος ο Λύσανδρος σκοτώθηκε.¹²² Εικάζουμε ότι η απόφαση θα ήταν καταδικαστική για τον Αλκιβιάδη και συνεπάγονταν τη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων του.¹²³

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Ο ομιλητής στην *διήγησιν* (§§16-40) εξαπολύει δριμεία επίθεση στο ήθος του νεαρού Αλκιβιάδη και εκθέτει τον άσωτο βίο που διάγει. Ο ενάγων καλεί τους δικαστές να μην επιορκήσουν και παρασυρθούν από την επιχειρηματολογία του νεαρού Αλκιβιάδη, έχοντας πάντα στο μυαλό τους το αμαρτωλό παρελθόν του (*ἐὰν δὲ μηδὲν ἔχοντες δίκαιον κελεύωσιν αὐτοῖς χαρίζεσθαι, μεμνήσθαι χρῆ ὅτι διδάσκουσιν ὑμᾶς ἐπιορκεῖν καὶ τοῖς νόμοις μὴ πείθεσθαι, καὶ ὅτι λίαν προθύμως τοῖς ἀδικοῦσι βοηθοῦντες πολλοὺς τῶν αὐτῶν ἔργων ἐπιθυμεῖν ποιήσουσι*, 14.22). Προς το τέλος της *διηγέσεως* υπενθυμίζει ευγενικά στους δικαστές να λειτουργούν πάντα με γνώμονα τους θεσπισμένους νόμους και τους καθιερωμένους ὀρκους απέναντι σε πατροπαράδοτους εχθρούς (*ὥστε νῦν χρῆ ἡγήσαμένους πατρικὸν ἐχθρὸν τοῦτον εἶναι τῇ πόλει καταψηφίσασθαι, καὶ μῆτε ἔλεον μῆτε συγγνώμην μῆτε χάριν μηδεμίαν περὶ πλείονος ποιήσασθαι τῶν νόμων τῶν κειμένων καὶ τῶν ὄρκων οὓς ὠμόσατε*, 14.40).

Λίγο πριν από τον *επίλογο*, ο κατήγορος χωρίς περιστροφές συνδέει την κακή φύση του νεαρού Αλκιβιάδη με τη διεφθαρμένη φύση και τις ασεβείς και αλαζονικές πράξεις του πατέρα του. Η *παθοποιία*, στην οποία στοχεύει ο ενάγων, λειτουργεί συμπληρωματικά ως προς το α' μέρος του λόγου, και έρχεται να αιτιολογήσει την κακή συμπεριφορά του νεαρού ως τέκνου του συνονόματου στρατηγού, ο οποίος εθεωρείτο υπαίτιος για την αποκοπή των *Ἑρμῶν κεφαλῶν* και για τη διακωμώδηση των Ελευσινίων Μυστηρίων (*οἱ δὲ μυστήρια πεποιήκασι καὶ τοὺς Ἑρμᾶς περικεκόφασι καὶ περὶ πάντας τοὺς θεοὺς ἡσεβήκασι καὶ εἰς ἅπασαν τὴν πόλιν ἡμαρτήκασιν, ἀδίκως καὶ παρανόμως καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους πολιτευόμενοι καὶ πρὸς σφᾶς αὐτοὺς διακείμενοι, οὐδεμιᾶς τόλμης ἀπεχόμενοι, οὐδὲ ἔργου δεινοῦ ἄπειροι γεγεννημένοι; ἀλλὰ καὶ*

¹²¹ MacDowell (2015): 246.

¹²² Bury&Meiggs (2011): 517.

¹²³ Todd (2020):465, MacDowell (2015): 246.

πεπόνθασιν τε ἅπαντα καὶ πεποιήκασιν. οὕτω γὰρ διάκεινται, ὅστ' ἐπὶ μὲν τοῖς καλοῖς αἰσχύνεσθαι, ἐπὶ δὲ τοῖς κακοῖς φιλοτιμεῖσθαι, 14.42). Ολοκληρώνοντας τον *επίλογο*, ο ομιλητής δηλώνει ότι θα προβεί στην ανάγνωση των νόμων, των ὀρκων και της καταγγελίας που έγινε εις βάρος του νεαρού Αλκιβιάδη ως υπόμνηση των κατηγοριών που τον βαρύνουν (*ἀνάγνωθι δ' αὐτοῖς τοὺς νόμους καὶ τοὺς ὄρκους καὶ τὴν γραφήν: καὶ τούτων μεμνημένοι ψηφιοῦνται τὰ δίκαια. “Νόμοι” “Ὀρκοὶ” “Γραφή”, 14.47).*

Συμπέρασμα

Ο Αλκιβιάδης κατηγορείται για μη τέλεση στρατιωτικής υπηρεσίας (*ἀστρατεία*), εγκατάλειψη θέσης (*λιποταξία*) και *δειλία* (§7), καθώς αδιαφόρησε για τους νόμους, περιφρόνησε τους συστρατιώτες του, και φοβήθηκε τους εχθρούς (§9) σε μια δύσκολη στιγμή για την έκβαση των επιχειρήσεων.

Ο ομιλητής χρησιμοποιεί ως ρητορικό όπλο τον ὄρκο των δικαστών τρεις φορές μέσα στον λόγο του (§§22, 40, 47). Οι δικαστές οφείλουν να παραμείνουν πιστοί στους ὄρκους, με τους οποίους έχουν δεσμευθεί επισημαίνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη συμπόρευση ανθρώπινης και θεϊκής δικαιοσύνης.

Μετά την παράθεση των νόμων που αποτελούν αδιάσειστα τεκμήρια ενοχής του Αλκιβιάδη ο λόγος εστιάζει στο ποιόν του σε μια προσπάθεια να διαγραφεί το προφίλ ενός ανέντιμου, καιροσκόπου και τυχοδιώκτη ανθρώπου τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική ζωή. Η συμπεριφορά του φαίνεται να προκύπτει ως φυσικό επακόλουθο της συγγενείας του με τον Αλκιβιάδη, ο οποίος στον νου των Αθηναίων είχε συνδεθεί με τη Σικελική Εκστρατεία, τον ακρωτηριασμό των ερμαϊκών κεφαλών και τη βεβήλωση των Ελευσινίων Μυστήριων. Η αναφορά στα ανοσιουργήματα που στιγμάτισαν στον στρατηγό Αλκιβιάδη φαίνεται ότι, παρόλο που έχει περάσει καιρός από τότε και έχει διεξαχθεί και η πολύκροτη δίκη και καταδίκη του Σωκράτη, διαδραματίζει ακόμα κάποιον ρόλο ως προς την εκμετάλλευση του θρησκευτικού αισθήματος, έστω και μικρό, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι ο ομιλητής επιλέγει να αναφερθεί σε αυτά προς το τέλος του λόγου του και όχι στην κύρια επιχειρηματολογία του.

2.2.2. Κατὰ Αλκιβιάδου ἀστρατείας (15)

Ο *κατὰ Ἀλκιβιάδου ἀστρατείας (15)* λόγος, αποτελεί την τριτολογία της δίκης που διεξήχθη εναντίον του γιου του Ἀλκιβιάδη. Πρόκειται για υπόθεση η οποία εκδικάστηκε μετά το 395 π.Χ. από δικαστήριο της Ηλιαίας με τη διαδικασία της *γραφῆς*, η οποία υποβλήθηκε από στρατιωτικούς αξιωματούχους. Η ετυμηγορία ήταν καταδικαστική.¹²⁴ Το όνομα του τρίτου κατηγορού μās διαφεύγει, από εσωτερική μαρτυρία όμως συνάγεται το συμπέρασμα ότι ανήκει στον κύκλο του Αρχεστρατίδη (§12), του πρώτου κατηγορού.

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Το μοναδικό ρητορικό όπλο θρησκευτικής φύσεως που επιστρατεύει ο κατηγορός είναι οι όρκοι με τους οποίους έχουν δεσμευτεί οι δικαστές. Στο μέσον της αφήγησής του τους υπενθυμίζει ότι έχουν ορκιστεί για λαμβάνουν δίκαιες αποφάσεις δίχως να ετεροκαθορίζονται (*ἐνθυμείσθαι χρῆ ὅτι ὁμωμόκατε τὰ δίκαια γνώσεσθαι, ἀλλ' οὐχ ὅ τι ἂν οὗτοι κελεύωσι ψηφιεῖσθαι, ὥστε οὐδένα χρῆ τῶν δεομένων περι πλείονος ὑμῶν αὐτῶν καὶ τῶν ὄρκων ποιεῖσθαι*, 15.8). Τέλος, κλείνει εμφιατικά τον λόγο του με σιγουριά και αυτοπεποίθηση ότι το δικαστήριο θα πάρει την καλύτερη απόφαση για τη σωτηρία της πόλης – όπως ο Ἀλκιβιάδης πήρε την καλύτερη απόφαση αποκλειστικά και μόνο για τη σωτηρία του εαυτού του – επειδή ακριβώς έχουν δεσμευτεί με όρκους (*χρῆ δέ, ὧ ἄνδρες δικασταί, ὥσπερ οὗτος ἀμελήσας τῆς πόλεως τὴν αὐτοῦ σωτηρίαν ἐσκέψατο, οὕτως ὑμᾶς ἀμελήσαντας τούτου τῆ πόλει τὰ βέλτιστα ψηφίσασθαι, ἄλλως τε καὶ ὄρκους ὁμωμοκότας καὶ περι Ἀλκιβιάδου μέλλοντας ψηφίσασθαι*, 15.10). Η τήρηση των όρκων αποτελεί το επιστέγασμα της δικαιοσύνης.

Συμπέρασμα

Η τριτολογία αποτελεί τον συντομότερο λόγο από τους δύο προηγούμενους, δίχως να προσθέτει επιπλέον κατηγορίες στο ήδη υπάρχον κατηγορητήριο. Τιμωρίες, ευχές, κατάρες, επικλήσεις προς τους θεούς ή σύνδεση με τις βέβηλες πράξεις του πατέρα Ἀλκιβιάδη δεν παρατηρούνται στην τριτολογία ενδεχομένως γιατί δεν φαίνεται να εξυπηρετούν τη στρατηγική πειθούς του ομιλητή. Ο ομιλητής εστιάζει περισσότερο στην ανακεφαλαίωση των κατηγοριών, αλλά και κυρίως εφιστά την προσοχή των

¹²⁴ Βλ. πιο πάνω *κατὰ Ἀλκιβιάδου λιποταξίου (14)*.

δικαστών στην τήρηση των νόμων και των όρκων με τους οποίους έχουν δεσμευτεί, και στην έκδοση καταδικαστικής απόφασης, ώστε να τιμωρηθεί παραδειγματικά ο Αλκιβιάδης για την αλαζονική πράξη του. Οποιαδήποτε επιεικής απόφαση θα λειτουργήσει βλαπτικά προς την πόλη, καθώς «ανοίγει την όρεξη» και σε άλλους να υποπίπτουν σε ανάλογα αδικήματα στο μέλλον δίχως την απειλή της ποινής (§9). Ο ενάγων επιστρατεύει ως ρητορικό όπλο τον δικαστικό όρκο δύο φορές – μέσα σε έναν τόσο σύντομο λόγο. Ο ομιλών εκμεταλλεύεται την ηθική/θρησκευτική διάσταση του νόμου, επισημαίνοντας αυστηρά προς τους δικαστές να τηρήσουν απαρέγκλιτα τους όρκους με τους οποίους έχουν δεσμευτεί προς όφελος της πόλης. Οι θεϊκοί και ανθρώπινοι νόμοι εναρμονίζονται πλήρως ως προς την έκδοση δίκαιης ετυμηγορίας.

2.2.3. *Κατὰ τῶν σιτοπωλῶν (22)*

Ο *κατὰ τῶν σιτοπωλῶν (22)* λόγος, αφορά σε κατηγορία εις βάρος σιτοπωλών. Ο κατηγορος, του οποίου το όνομα αγνοούμε, καταγγέλλει ότι οι σιτοπώλες αγόρασαν ποσότητα σιταριού πολύ μεγαλύτερη από την προβλεπόμενη βάσει νόμου ύστερα από τη σύμφωνη γνώμη *τῶν ἀρχόντων* (§7) με απώτερο σκοπό την αισχροκέρδεια. Η δικονομική οδός που ακολουθήθηκε ήταν μάλλον εκείνη της *εἰσαγγελίας* καθώς η υπόθεση είναι πολύ σοβαρή, επειδή ακριβώς αφορά σε προδοσία και εξαπάτηση του λαού. Αρχικά, το ζήτημα εξετάστηκε στη Βουλή, ενώ στη συνέχεια παραπέμφθηκε σε δικαστήριο της Ηλιαίας (§2). Οι εναγόμενοι είναι αντιμέτωποι με την ποινή θανάτου και ταυτόχρονη δήμευση της περιουσίας τους. Ο λόγος πιθανόν να εκφωνήθηκε γύρω στο 387/6 π.Χ., μετά την Ανταλκίδειο ειρήνη, όταν το πρόβλημα του επισιτισμού φαίνεται να έπαιρνε μεγάλες διαστάσεις.¹²⁵ Εικάζεται ότι η ψήφος των δικαστών θα ήταν καταδικαστική.

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Η μοναδική αναφορά του θρησκευτικού στοιχείου που γίνεται στον λόγο, συγκεκριμένα στην ενότητα της *διηγήσεως*, αφορά στη δέσμευση των δικαστών να δικάζουν σύμφωνα με τον όρκο που έχουν δώσει (*ὁ δὲ νόμος ἀπαγορευῶν φαίνεται, ὑμεῖς δὲ κατὰ τοὺς νόμους ὁμωμόκατε ψηφιεῖσθαι, 22.7*).

Συμπέρασμα

¹²⁵ Ο Ανταλκίδας το 387 π.Χ. κατόρθωσε να διακόψει τη μεταφορά σιτοφορτίων προς την Αθήνα, βλ. Bury&Meiggs (2011): 527.

Ο νόμος απαγόρευε στους εμπόρους να συσσωρεύουν περισσότερο από 50 φορμούς σιταριού σε μια προσπάθεια να αποτραπεί η μετέπειτα πώλησή του σε υψηλότερη τιμή.¹²⁶ Σε ορισμένες περιπτώσεις η ποινή για παραβίαση νόμων του εμπορίου ήταν βαρύτερη, καθώς μπορούσε να επιβληθεί θάνατος με ταυτόχρονη δήμευση της περιουσίας.¹²⁷ Η Βουλή είχε στην αρμοδιότητά της την εποπτεία σε αρκετά διοικητικά θέματα μεταξύ των οποίων και της κακοδιαχείρισης. Όταν η Βουλή, στην περίπτωση της *είσαγγελίας* δεν μπορούσε να εκδικάσει την υπόθεση και να εκδώσει ετυμηγορία, παρέπεμπε την υπόθεση σε κάποιο δικαστήριο ή στην εκκλησία.¹²⁸

Η υπόθεση είναι σοβαρή, η επιχειρηματολογία αδιάσειστη και η ποινή βαρύτερη, κατά συνέπεια, η υπενθύμιση του δικαστικού όρκου με τον οποίο έχουν δεσμευθεί οι δικαστές αποτελεί σημαντικό ρητορικό όπλο, δίχως να χρειάζεται ο ομιλητής να προβεί σε περαιτέρω εργαλειοποίηση του θεϊκού/θρησκευτικού στοιχείου ενώπιον των δικαστών. Άλλωστε, έχουν περάσει και αρκετά χρόνια από τη δίκη του Σωκράτη, οπότε οποιαδήποτε προσπάθεια εκμετάλλευσης του θρησκευτικού αισθήματος να φαινόταν άκαιρη σε μια τόσο δύσκολη χρονικά συγκυρία για την πόλη των Αθηνών.

¹²⁶ MacDowell (2015): 242.

¹²⁷ MacDowell (2015): 243.

¹²⁸ MacDowell (2015): 261, 281.

ΣΤ. Δοκιμασία

Οι λόγοι της παρούσας ενότητας εντάσσονται στη διαδικασία της *δοκιμασίας*.¹²⁹ Επέλεξα να τους εντάξω σε ξεχωριστή ενότητα, καθώς από τη συνεξέτασή τους προκύπτουν ορισμένα αξιολογικά συμπεράσματα.

Η *δοκιμασία* επρόκειτο για ένα είδος ελέγχου που ασκούνταν προκειμένου να διαπιστωθεί, εάν εκείνος που προορίζονταν για κάποιο αξίωμα, είτε μέσω κλήρωσης είτε μέσω επιλογής, δικαιούνταν να το ασκήσει.¹³⁰ Η διαδικασία της *δοκιμασίας* διεξάγονταν είτε στη Βουλή είτε στο δικαστήριο και η κατηγορία μπορούσε να υποβληθεί επί τόπου χωρίς προειδοποίηση, ενώ στη συνέχεια μπορούσε ο υποψήφιος να υπερασπισθεί τον εαυτό του.¹³¹ Οι κατηγορίες που μπορούσε να υποβάλει κάποιος κατά τη διάρκεια της *δοκιμασίας* φαίνεται ότι δεν περιορίζονταν στα νόμιμα προσόντα, καθώς, όπως διαπιστώνει ο MacDowell ύστερα από την εξέταση των δικανικών λόγων του Λυσία που αφορούν στην εν λόγω διαδικασία (16^{ος}, 25^{ος}, 26^{ος} και 31^{ος}), ήταν βαρύνουσας σημασίας να αποδειχθεί εξίσου ότι ο πολίτης ήταν φιλόπατρις.¹³² Η δοκιμασία έπαιρνε τη μορφή μιας συνηθισμένης δίκης και, εάν ο απολογούμενος ήταν πράγματι ένοχος, τιμωρούνταν με στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων.¹³³ Έπειτα, οι δικαστές ή η Βουλή ψήφιζαν για τον αποδεχθούν ή για να τον απορρίψουν, δίχως να υπόκειται σε κάποια τιμωρία στην περίπτωση που αποδειχθεί ότι δεν δικαιούται να κατέχει κάποιο αξίωμα.¹³⁴

1. *Απολογία δήμου καταλύσεως (25)*

Η *απολογία δήμου καταλύσεως (25)* εντάσσεται στους υπερασπιστικούς λόγους του Λυσία και εκφωνήθηκε σε ηλιαστικό δικαστήριο κατά τη διάρκεια *δοκιμασίας*. Ο απολογούμενος, του οποίου το όνομα αγνοείται, καταρρίπτει τις κατηγορίες των συκοφαντών του περί συνεργασίας με τους Τριάκοντα Τυράννους επικαλούμενος τα δημοκρατικά του φρονήματα και τον φιλήσυχο βίο που διήγε κατά την περίοδο διακυβέρνησης του μισητού αυτού καθεστώτος στην Αθήνα το 404/3 π.Χ. Ο λόγος

¹²⁹ Οι δικανικοί λόγοι 16, 15, 26 και 31 εντάσσονται στη διαδικασία της *δοκιμασίας*, Usher (1999): 70.

¹³⁰ MacDowell (2015): 257.

¹³¹ MacDowell (2015): 258.

¹³² MacDowell (2015): 259.

¹³³ MacDowell (2015): 268.

¹³⁴ MacDowell (2015): 258.

εκφωνήθηκε το 400/399 π.Χ.,¹³⁵ και εικάζεται ότι επιδοκιμάστηκε η εκλογή του απολογούμενου.¹³⁶

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Είναι αξιοσημείωτη η αξιοποίηση του θεϊκού/θρησκευτικού στοιχείου στον εικοστό πέμπτο λόγο, στο τμήμα της *διηγήσεως*, παρότι ο ομιλών επιδιώκει να πείσει το ακροατήριο κυρίως για τα δημοκρατικά φρονήματά του και να αιτιολογήσει τους λόγους για τους οποίους δεν αυτοεξορίστηκε, όταν εγκαταστάθηκε το καθεστώς των Τριάκοντα στην Αθήνα αποκρούοντας τις σκευωρίες εναντίον του για δήθεν συνεργασία μαζί τους. Στο *προοίμιον* δεν παρατηρούμε κάποια αναφορά προς το θεϊκό στοιχείο, ενώ ο *επίλογος* δεν έχει διασωθεί.¹³⁷

Στη *διήγησιν-ἀπόδειξιν*, ο ομιλητής μεταξύ άλλων αναφέρεται στη γενναϊόδωρη προσφορά του απέναντι στην πόλη των Αθηνών, καθώς διετέλεσε πέντε φορές τριήραχος και εκπλήρωσε με το παραπάνω το καθήκον του απέναντι στην πατρίδα με την ανάληψη και άλλων *λειτουργιῶν* (*τεττηρηράρχηκά τε γὰρ πεντάκις, καὶ τετράκις νενναυμάχηκα, καὶ εἰσφοράς ἐν τῷ πολέμῳ πολλὰς εἰσενήνοχα, καὶ τᾶλλα λελητούργηκα οὐδενὸς χειρὸν τῶν πολιτῶν*, 25.12).

Σε άλλο σημείο του λόγου του, ο ομιλητής απευθύνεται στο θρησκευτικό αίσθημα των δικαστῶν καθώς τους υπενθυμίζει ότι οι ίδιοι προσεύχονταν στους θεούς για τη δίκαιη τιμωρία των Τριάκοντα για όλα τα ειδεχθή εγκλήματα που είχαν διαπράξει (*ταῦτα γὰρ τοῖς θεοῖς ἠ᾽χεσθε, ἅπερ ἐκείνους ἐωρᾶτε ποιοῦντας*, 25.22). Οι διχόνοιες μεταξύ των μελῶν συνέβαλαν στην πτώση του καθεστώτος τους, κατά συνέπεια ο ομιλητής προτρέπει τους δικαστές να ομνοοῦν, να μην δίνουν σημασία στους συκοφάντες που δυναμιτίζουν τα θεμέλια του δημοκρατικού πολιτεύματος και να εμπιστεύονται ὅσους τους προτρέπουν – υπονοώντας τον εαυτό του – να παραμείνουν πιστοὶ στους ὅρκους και στις συνθήκες που ἔχουν δεσμευτεῖ (*χρὴ τοίνυν, ὧ ἄνδρες δικασταί, τοῖς πρότερον γεγενημένοις παραδείγμασι χρωμένους βουλευέσθαι περὶ τῶν μελλόντων ἔσεσθαι, καὶ τούτους ἠγεῖσθαι δημοτικωτάτους, οἵτινες ὁμνοεῖν ὑμᾶς βουλόμενοι τοῖς ὅρκοις καὶ ταῖς συνθήκαις ἐμμένουσι*, 25.23).

¹³⁵ Usher (1999): 70.

¹³⁶ Ο 6^{ος} και ο 26^{ος} λόγος αποτελούν ενδεχομένως τους μοναδικούς λόγους, στους οποίους ο Λυσίας απέτυχε να κερδίσει την υπόθεση, βλ. Todd (2007): 4.

¹³⁷ Usher (1999): 72.

Η μόνη σωτηρία είναι η σταθερή προσήλωση στους όρκους και στις συνθήκες, όπως πολλές φορές συμβούλευσαν τον λαό οι πιο δοξασμένοι μεταξύ των δημοκρατικών (*σκέψασθαι δὲ χρὴ ὅτι καὶ τῶν ἐκ Πειραιῶς οἱ μεγίστην δόξαν ἔχοντες καὶ μάλιστα κεκινδυνευκότες καὶ πλεῖστα ὑμᾶς ἀγαθὰ εἰργασμένοι πολλάκις ἤδη τῶ ὑμετέρῳ πλήθει διεκελεύσαντο τοῖς ὅρκοις καὶ ταῖς συνθήκαις ἐμμένειν, ἡγούμενοι ταύτην δημοκρατίας εἶναι φυλακὴν*, 25.28). Κατά συνέπεια, είναι σωστό και εκείνοι ως δικαστές να εφαρμόζουν πιστά τους όρκους και τις συνθήκες, όπως έχουν δεσμευτεί ενώπιον όλων των πολιτών (*ἡμεῖς δέ, ὧ ἄνδρες δικασταί, δίκαιον μὲν ἡγούμεθ' εἶναι πρὸς πάντας ὑμᾶς τοὺς πολίτας ταῖς συνθήκαις καὶ τοῖς ὅροις ἐμμένειν*, 25.34).

Συμπέρασμα

Ο εικοστός πέμπτος λόγος εκφωνήθηκε γύρω στο 400/399 π.Χ. και αποτελεί τον πρωιμότερο σωζόμενο λόγο στο λυσιακό *corpus* που αφορά στη διαδικασία της *δοκιμασίας*. Ο λόγος βρίθεται πολιτικής επιχειρηματολογίας, γεγονός το οποίο δεν μας ξενίζει, καθώς εκφωνήθηκε λίγα χρόνια μετά την πτώση των Τριάκοντα Τυράννων και τη χορήγηση Αμνηστίας οπότε οι μνήμες των Αθηναίων ήταν ακόμα νωπές.

Πέρα από τα πολιτικά επιχειρήματα που χρησιμοποιεί ο ομιλών, προς το τέλος του λόγου, προσδίδει ιδιαίτερη έμφαση στην πιστή προσήλωση στους όρκους και στις συνθήκες όλων και κυρίως των ίδιων των δικαστών, προκειμένου να διαφυλαχθεί το δημοκρατικό πολίτευμα. Ο δικαστικός όρκος αποτελεί θεμέλιο λίθο της δημοκρατίας, γ' αυτό και τονίζεται εμφαιτικά, σε μια προσπάθεια να φανεί και ο ίδιος ο ομιλητής ευσεβής και σύννομος. Η αναφορά – έστω και σε ένα σημείο επιγραμματικά – στην ανάληψη *λειτουργιών*, όπως έχουμε αναφέρει και σε άλλους λόγους στο *corpus lysiacum*, αποτελεί συνήθη τακτική των διαδίκων, προκειμένου να αποκρούσουν τυχόν υπόνοιες ή σκευωρίες που θα σπιλώνουν το δημοκρατικό ήθος και την ευσεβή στάση του κατηγορουμένου απέναντι στους θεούς που τιμά η πόλη.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στον παρόντα λόγο ο ομιλητής απευθύνεται στο θρησκευτικό αίσθημα των δικαστών, κυρίως στην ηθική δέσμευσή τους απέναντι στην τήρηση των όρκων, προκειμένου να αποδείξει ότι δεν συντάχθηκε με το καθεστώς των Τριάκοντα Τυράννων. Ενδεχομένως, η χρονολογία εκφώνησης του εικοστού πέμπτου λόγου να διαδραματίζει κάποιο ρόλο, να είναι χρονικά εγγύτερη στα δυσάρεστα αυτά γεγονότα, και πιο κοντά στη δίκη του Σωκράτη, σε αντίθεση με τον δέκατο έκτο λόγο που τοποθετείται στις αρχές της δεκαετίας του 390 π.Χ., και στον

οποίο το θρησκευτικό στοιχείο απουσιάζει. Ενδεχομένως, στην περίπτωση του Μαντιθέου, η αξιοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου να μην κρίνεται απαραίτητη προκειμένου ο ομιλών να κερδίσει τη δίκη. Η αισιοδοξία του τελευταίου, άλλωστε, για τα επιχειρήματα που επιστρατεύει είναι διάχυτη μέσα στον λόγο του.

2. *Ἐν βουλῇ Μαντιθέω δοκιμαζομένω ἀπολογία (16)*

Ἡ *ἐν βουλῇ Μαντιθέω δοκιμαζομένω ἀπολογία (16)* του Λυσία συνιστά ἀπολογία ἐνώπιον τῆς Βουλῆς τῶν Πεντακοσίων. Ὁ Μαντίθεος κατά τῆ διάρκεια τῆς *δοκιμασίας* κατηγορήθηκε ὅτι τὴν περίοδο τῶν Τριάκοντα Τυράννων εἶχε υπηρετήσει στο σῶμα τῶν ἰπέων λόγω τῆς ἀναγραφῆς τοῦ ὀνόματός του στο *σανίδιον*. Ὁ Μαντίθεος, δίχως νὰ ἀρνεῖται τὴν ἀναγραφὴ, προσπαθεῖ νὰ ἀποσύσει τὴν βαρύτερη αὐτὴ κατηγορία σύνδεσης τοῦ ὀνόματός του με τὸ μισητὸ καθεστῶς τῶν Τριάκοντα ἐξυφαίνοντας τὸ πορτρέτο ἐνὸς φιλόπατρι καὶ ἐντιμοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀποδίδοντας τὴν κατηγορία στα προσωπικὰ κίνητρα καὶ τὶς συκοφαντίες τῶν κατηγορῶν του. Ἀπὸ ἐσωτερικὴ μαρτυρία συνάγουμε τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ λόγος ἐκφωνήθηκε στο διάστημα 393-389 π.Χ.¹³⁸ Ἡ ἐτυμηγορία ἦταν ἀθωωτικὴ.¹³⁹

Συμπέρασμα

Σύμφωνα με τὸν ἰσχύοντα νόμο στὴν δεκαετία τοῦ 390 π.Χ. ὅποιος πολίτης εἶχε υπηρετήσει στο ἰπικὸ τὴν περίοδο διακυβέρνησης τῶν Τριάκοντα το 404/3 π.Χ. δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ μέλος τῆς Βουλῆς.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι πούθενα στὸν λόγο δὲν γίνεταί ἀμεση ἢ ἔμμεση ἀναφορὰ στο θεϊκὸ στοιχείο, ἐνῶ βρῖθῃ ρητορικῶν τόπων. Στὴν κατηγορία σύμπραξης τοῦ Μαντιθέου με τὸ καθεστῶς τῶν Τριάκοντα Τυράννων τὰ θρησκευτικὰ επιχειρήματα δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν πρόσφορο ἔδαφος πρὸς ἐκμετάλλευση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς υπεράσπισης στο πλαίσιο τῆς *δοκιμασίας*. Παρατηροῦμε, ἐπίσης, ὅτι ἡ υπερασπιστικὴ γραμμὴ δὲν ἐστιάζει στὸν βουλευτικὸ ὄρκο¹⁴⁰, με τὸν ὁποῖο ἔχουν δεσμευτεῖ οἱ βουλευτὲς, σε ἀντίθεση με τὶς λόγους ἐναντίον τοῦ Εὐάνδρου (26) καὶ τοῦ

¹³⁸ Todd (2020): 600-602, Kapellos (2014): 22.

¹³⁹ Το ἐπιχείρημα ὅτι ὁ Μαντίθεος βρῖσκονταν στὸν Πόντο ὅταν ἔλαβε χώρα ἡ πολιτειακὴ μεταβολὴ (§4) καὶ ὅτι ὅταν ἐπέστρεψε στὴν Ἀθήνα τὰ πράγματα εἶχαν ἤδη πάρῃ ἀσχημὴ τροπὴ γιὰ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς (§5), εἴν συνοδεύεται ἀπὸ μάρτυρες, ἀποτελεῖ ἰσχυρὸ τεκμήριο, καθὼς τὸ *σανίδιον* ἦταν ἐκτεθειμένο σε κοινὴ θέα καὶ θὰ μπορούσε ὁποιοσδήποτε γιὰ προσωπικοὺς λόγους νὰ προχωρήσει στὴν ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματός του (§§7-8), βλ. καὶ Todd (2020): 611.

¹⁴⁰ Sommerstein – Bayliss (2012): 122-123.

Φίλωνα (31), στους οποίους προσδίδεται ιδιαίτερη έμφαση σε αυτό το στοιχείο. Ούτε γίνεται αναφορά στον δικαστικό όρκο όπως στην *ἀπολογία δήμου καταλύσεως* (25). Το προφίλ του ανυπόληπτου και φιλόπατρι πολίτη, του γενναιόδωρου και ταυτόχρονα δίκαιου οικογενειάρχη, στο οποίο επενδύει κατά κόρον σε ολόκληρο των λόγο, φαίνεται να εξυπηρετεί περισσότερο τον στόχο του απέναντι στη στοχευμένη προσπάθεια σπύλωσης του ονόματός του από τους αντιπάλους του. Ενδεχομένως, η αξιοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου να μην κρίνεται απαραίτητη προκειμένου να κερδίσει τη δίκη. Η αισιοδοξία του ομιλητή για τα επιχειρήματα που επιστρατεύει είναι εμφανής μέσα στον λόγο.

3. Κατὰ Φίλωνος δοκιμασίας (31)

Ο κατὰ Φίλωνος δοκιμασίας (31) λόγος, εκφωνήθηκε ενώπιον της Βουλής των Πεντακοσίων κατά τη διάρκεια της δοκιμασίας. Ο Φίλων κατηγορείται ότι κατά τη διάρκεια του 403 π.Χ. δεν εναντιώθηκε στο καθεστώς των Τριάκοντα Τυράννων, καθώς προτίμησε να αποχωρήσει από την Αθήνα και να ζει ως μέτοικος στον Ωρωπό παρά ως πολίτης να βοηθάει την πατρίδα του (§§8-9). Ο λόγος εκφωνήθηκε μεταξύ του 403-398 π.Χ. με περισσότερο πιθανή τη χρονολόγηση γύρω στο 398 π.Χ. σύμφωνα με τον Blass και τον Carey.¹⁴¹ Εικάζεται ότι δεν επικυρώθηκε η εκλογή του Φίλωνα.

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Ο κατήγορος βουλευτής έκπληκτος εξαπολύει δριμεία επίθεση ήδη από το *προοίμιον* (§§1-4) για το θράσος του Φίλωνα να εμφανιστεί ενώπιον της Βουλής ζητώντας την επικύρωσή του ως βουλευτή. Ο ομιλών επικαλείται εμφατικά δύο φορές τον βαρυσήμαντο βουλευτικό όρκο, με τον οποίο έχει δεσμευτεί να υπηρετεί με τον καλύτερο τρόπο τις υποθέσεις της πόλης. Κατά συνέπεια, εάν κάποιος που κληρώθηκε βουλευτής κρίνεται ακατάλληλος βάσει του όρκου, όπως συμβαίνει στην παρούσα περίπτωση με τον Φίλωνα, ο κατήγορος έχει την ηθική υποχρέωση να εναντιωθεί στην επικύρωσή του (*ἐγὼ δὲ ὁμόσας εἰσῆλθον εἰς τὸ βουλευτήριον τὰ βέλτιστα βουλευέσιν τῇ πόλει, ἔνεστί τε ἐν τῷ ὄρκῳ ἀποφανεῖν εἴ τίς τινα οἶδε τῶν λαχόντων ἀνεπιτήδειον ὄντα βουλευεῖν*, 31.1,2). Το κατηγορητήριο εναντίον του Φίλωνα εδράζεται στην αφοσίωσή του κατηγόρου να υπηρετεί πιστά και με συνέπεια τους όρκους με τους οποίους

¹⁴¹ Usher (1999): 77.

δεσμεύτηκε και όχι σε κάποια προσωπική έχθρα (*ἐγὼ τὴν κατὰ τουτουὶ Φίλωνος ποιήσομαι κατηγορίαν, οὐ μέντοι γε ἰδίαν ἔχθραν οὐδεμίαν μεταπορευόμενος, οὐδὲ τῷ δύνασθαι καὶ εἰωθέναι λέγειν ἐν ὑμῖν ἐπαρθείς, ἀλλὰ τῷ πλήθει τῶν ἀμαρτημάτων αὐτοῦ πιστεύων, καὶ τοῖς ὄρκοις οἷς ὄμοσα ἐμμένειν ἀξίων, 31.2).*

Στη διήγησιν (§§8-23) ο κατήγορος εκθέτει τα γεγονότα έτσι ακριβώς όπως έλαβαν χώρα κατά τον ίδιο, στηλιτεύοντας την απόφαση του Φίλωνα να εγκατασταθεί στον Ωρωπό, δίχως να προσφέρει καμία βοήθεια πρακτικής ή οικονομικής φύσεως στους δημοκρατικούς του Πειραιά (§§8-9) σε μια κρίσιμη περίοδο για την πόλη του. Μάλιστα, έφτασε σε τέτοιο σημείο αναίδειας, ώστε να υφαρπάξει περιουσίες πτωχών γερόντων αγροτών (§18). Η απαράδεκτη συμπεριφορά του φάνηκε και από την επιλογή της ίδιας του της μητέρας να αναθέσει την ταφή της σ' έναν έμπιστο φίλο της τον Αντισθένη, με τον οποίο δεν είχε καμία συγγενική σχέση, καθώς δεν πίστευε ότι ο γιος της θα πράξει τα δέοντα (*ἐκείνη γὰρ τούτῳ μὲν ἠπίστησεν ἀποθανοῦσαν ἑαυτὴν ἐπιτρέψαι, Ἀντιφάνει δὲ οὐδὲν προσήκουσα πιστεύσασα ἔδωκεν εἰς τὴν ἑαυτῆς ταφὴν τρεῖς μνᾶς ἀργυρίου, παραλιποῦσα τοῦτον ὑὸν ὄντα ἑαυτῆς. ἄρα δῆλον ὅτι εὖ ἤδει αὐτὸν οὐδὲ διὰ τὸ προσήκειν αὐτῇ τὰ δέοντα ἂν ποιήσαντα; 31.21).*

Στην ἀπόδειξιν (§§24-33) ο κατήγορος εξανίσταται στην πιθανότητα επικύρωσης της βουλευτικής ιδιότητας του Φίλωνα, καθώς το ήθος και η συμπεριφορά του συνιστούν προδοσία εις βάρος της πόλης και δεν συνάδουν σε καμία περίπτωση με το βουλευτικό αξίωμα (§§24-26). Ολοκληρώνοντας το τμήμα της ἀποδείξεως και λίγο πριν αρχίσει τον ἐπίλογον ο κατήγορος σε ένδειξη αγανάκτησης θέτει τους βουλευτές προ των ευθυνών τους και τους καλεί να αναλογιστούν σοβαρά εάν ένας τέτοιος άνθρωπος θα μπορούσε να σεβαστεί τους όρκους αυτούς, από τη στιγμή που πρόδωσε του θεούς των προγόνων του με τις πράξεις του, υπονοώντας την παραβίαση του εφηβικού όρκου (*ἔτι δὲ ἐνθυμήθητε: ποίων ἂν ὑμῖν δοκεῖ οὗτος ὄρκων φροντίσαι, ὃς ἔργῳ τοὺς πατέρας θεοὺς προὔδωκεν; 31.31).*

Στον ἐπίλογον (§34) ο κατήγορος έχοντας διεγείρει την οργή και την ντροπή στις ψυχές των βουλευτῶν εκφράζει με σιγουριά πως θα λάβουν τη σωστή απόφαση, καθώς κρίθηκαν οι ίδιοι άξιοι για το αξίωμά αυτό παραπέμποντας εμμέσως πάλι στον βουλευτικό όρκο (*οὐ γὰρ ἄλλοις τισὶν ὑμᾶς δεῖ περὶ τῶν ἀξίων ὄντων βουλευεῖν τεκμηρίοις χρῆσθαι ἢ ὑμῖν αὐτοῖς, ὅποιοί τινες ὄντες αὐτοὶ περὶ τὴν πόλιν ἐδοκιμάσθητε. 31.34).*

Συμπέρασμα

Όσοι βουλευτές υποβάλλονταν επιτυχώς σε δοκιμασία έδιναν τον βουλευτικό όρκο. Ο βουλευτικός όρκος δεν διασώζεται αυτοτελώς, ωστόσο μπορούμε να σχηματίσουμε μια εικόνα για το περιεχόμενό του, εάν λάβουμε υπόψη τις αναφορές που γίνονται σε διάφορες αρχαίες πηγές.¹⁴² Σύμφωνα με τον βουλευτικό όρκο οι βουλευτές δεσμεύονταν ότι θα τηρούν τους νόμους της πόλης, θα υπηρετούν άριστα τον δήμο, θα απομακρύνουν οποιονδήποτε ακατάλληλο βουλευτή από το αξίωμα κατά τη διάρκεια της *δοκιμασίας*, δεν θα φυλακίζουν ούτε θα εξορίζουν κανέναν χωρίς πρώτα να έχει περάσει από δίκη και γενικότερα θα υπηρετούν την πατρίδα τους με πίστη και αφοσίωση.¹⁴³ Κατά συνέπεια, η ρητορική αξιοποίηση του βουλευτικού όρκου σε καίρια σημεία στον λόγο αποτελούσε ισχυρό όπλο στη φαρέτρα των επιχειρημάτων του βουλευτή κατηγορού.

Η εργαλειοποίηση του βουλευτικού όρκου γίνεται στο *προοίμιον* και στον *επίλογον* με την τεχνική της κυκλικής σύνθεσης (§§1, 2, 34), αφενός για να στηλιτεύσει ο ομιλητής την ανήθικη και ανάρμοστη συμπεριφορά του Φίλωνα, αφετέρου για να σκιαγραφήσει εμμέσως τη δική του ευσέβεια – και κατ' επέκταση των υπολοίπων βουλευτών. Ο κατηγορος επιδιώκει να φορτίσει συναισθηματικά την ατμόσφαιρα αντισταθμίζοντας την ανεπάρκεια μαρτύρων κατηγορίας με την καλλιέργεια μένους απέναντι στους βουλευτές, καθώς ο Φίλωνας πρόταξε το ατομικό συμφέρον του έναντι του συλλογικού παραβιάζοντας τους ιερούς όρκους της πόλης των Αθηνών. Συνεπώς, κρίνεται ακατάλληλος για το βουλευτικό αξίωμα.

Η ανήθικη και επαίσχυντη συμπεριφορά του είχε φανεί από την επιλογή της μητέρας του να αναθέσει την ταφή της σε κάποιο φίλο της και όχι στον γιο της, ψυχολογικό επιχείρημα το οποίο είναι καταδεικτικό του ήθους του. Η ταφή των γονέων αποτελούσε πρωταρχική υποχρέωση των παιδιών και βασικό στοιχείο της δοκιμασίας των αρχόντων¹⁴⁴, και το γεγονός ότι ανατέθηκε σε άλλον συνιστά βαρύτατη προσβολή και ντροπή για τον Φίλωνα.

Τέλος, ο κατηγορος, δίχως περιστροφές, παρουσιάζει τον Φίλωνα ως επίορκο, καθώς με τον ατομισμό που επέδειξε έχει ήδη προδώσει τον εφηβικό όρκο. Οι έφηβοι ορκίζονταν στο ιερό της Αθηνάς Αγλαύρου, και σύμφωνα με αυτόν τον όρκο, όπως σώζεται στον λόγο του Λυκούργου *Κατά Λεωκράτους*,¹⁴⁵ δεσμεύονταν να αμύνονται

¹⁴² Ξεν. *Απομνημ.* 1.1.8 και 1.2.35 και 1.1.8· Λυσ. 31.1,2· Δημ. 59.4 και 24.144· Ανδ. 4.3 και 1.91.

¹⁴³ Sommerstein – Bayliss (2012): 122-123.

¹⁴⁴ Ξεν. *Απομνημ.* 2.2.10–2.2.14.

¹⁴⁵ Λυκ. 1.77

υπέρ των ιερών και των οσίων δίχως να εγκαταλείπουν τους συντρόφους τους στη μάχη τιμώντας τα πάτρια ιερά με κάθε τρόπο.¹⁴⁶ Ο Φίλων έχει ήδη προδώσει την πόλη και τους θεούς με τη συμπεριφορά του κατά διάρκεια του καθεστώτος των Τριάκοντα Τυράννων και μετέπειτα κατά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, κατά συνέπεια ο αποκλεισμός του θεωρείται δίκαιος τόσο από τους ανθρώπους όσο και από τους θεούς και φυσικά δεδομένος, με την ευθύνη να βαρύνει εξ ολοκλήρου τον ίδιο. Κατά την άποψή μου, το γεγονός ότι ο λόγος εκφωνήθηκε γύρω στο 398 π.Χ. δικαιολογεί την εργαλειοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου.

4. *Περὶ τῆς Εὐάνδρου δοκιμασίας (26)*

Ο *περὶ τῆς Εὐάνδρου δοκιμασίας (26)* λόγος αποτελεί καταγγελτικό λόγο και εκφωνήθηκε ενώπιον της Βουλῆς των Πεντακοσίων κατά τη διάρκεια της *δοκιμασίας* αρχόντων.¹⁴⁷ Ο κατηγορος, του οποίου το όνομα μάς είναι άγνωστο, αποδοκιμάζει την επιλογή του Ευάνδρου στη θέση του απορριφθέντος υποψηφίου άρχοντα Λεωδάμαντα από τον Θρασύβουλο από τον Κολλυτό, καταλογίζοντάς του συνεργασία με το καθεστώς των Τριάκοντα. Ο λόγος εναντίον του Ευάνδρου δεν σώζεται ολόκληρος,¹⁴⁸ από το γεγονός όμως ότι συμπεριλαμβάνεται στους άρχοντες της επόμενης χρονιάς¹⁴⁹ θεωρούμε ότι επιδοκιμάστηκε η εκλογή του. Εκφωνήθηκε το 382 π.Χ. και αποτελεί τον τελευταίο χρονολογικά λόγο στο *corpus lysiicum*.¹⁵⁰

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Το τμήμα του λόγου που μάς έχει διασωθεί εμπεριέχει την αναίρεση των επιχειρημάτων που υποθέτει ο κατηγορος ότι θα επιστρατεύσει ο Ευάνδρος κατά την υπεράσπισή του (*προκατάληψις*). Η επίκληση σε αξίες κοινές και σεβαστές για την αθηναϊκή κοινωνία κατέχουν κεντρική θέση, προκειμένου να κατορθώσει ο Ευάνδρος να αποσυνδέσει το όνομά του με το μισητό καθεστώς των Τριάκοντα.

Αρχικά, θα υποστηρίξει ότι οι πρόγονοί του έχουν διαθέσει πολλά χρήματα για την ευημερία της πόλης, και έχουν ανταποκριθεί πρόθυμα σε όλες τις λειτουργίες καταγράφοντας σημαντικές νίκες (*λέξειν δὲ ὡς πολλὰ εἰς τὴν πόλιν ἀνηλώκασι καὶ*

¹⁴⁶ Sommerstein – Bayliss (2012): 16-17.

¹⁴⁷ Βλ. MacDowell (2015): 256-258.

¹⁴⁸ Από τον 26^ο λόγο λείπει το *προσίμιον*, η *πρόθεσις* και η *ἀπόδειξις*.

¹⁴⁹ Usher (1999): 110.

¹⁵⁰ Usher (1999): 110.

φιλοτίμως λελητουργήκασι καὶ νίκας πολλὰς καὶ καλὰς ἐν δημοκρατία νενικήκασι, καὶ ὅτι αὐτὸς κόσμιός ἐστι, 26.3). Το γεγονός όμως ότι ο πατέρας του συγκαταλέγεται στους υπαίτιους που κατέλυσαν την αθηναϊκό πόλιτευμα έχει χαραχθεί εντονότερα στη μνήμη όλων ἀπ' ὅτι τα ἀναθήματα ἀπὸ τις λειτουργίες που ἀνέλαβε (*διὰ γὰρ ταῦτα πιστευθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου κατέλυσε τὴν δημοκρατίαν, ὥστ' εἶναι ταῦτα τὰ ἔργα ἀειμνηστότερα ἢ τὰ ἐκ τῶν λητουργιῶν αὐτῶ ἀναθήματα*, 26.4,5).

Ἐπειτα, ο ομιλητὴς καταρρίπτει τὸ ἐπιχείρημα σχετικὰ με τὴν ἀνάγκη ἐπίστευσης τῆς ἐκλογῆς τοῦ Εὐάνδρου στο ἀξίωμα τοῦ ἀρχοντα ἀπὸ φόβο μήπως δὲν προλάβουν νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ πατρογονικὲς θυσίες, οἱ ὁποῖες θὰ συνιστοῦσαν πολὺ μεγάλη ἀσέβεια ἀπέναντι τοῦ θεοῦ τῆς πόλης (*ἐὰν δὲ καὶ ἐπὶ τοιόνδε λόγον τράπωνται, ὡς ὁ χρόνος οὐκ ἐγχωρεῖ ἄλλον ἀποκληρῶσαι, ἀλλὰ ἀνάγκη, ἐὰν αὐτὸν ἀποδοκιμάσητε, ἄθυτα τὰ πάτρια ἱερὰ γίγνεσθαι, τὰ δ' ἐνθυμήθητε, ὅτι πάλαι ὁ χρόνος ἤδη παρελήλυθεν*, 26.6). Ἀντιθέτως, ἀποτελεῖ ἐνδειξη μεγαλύτερης εὐσεβείας ἐὰν οἱ πολῖτες εἶναι σίγουροι ὅτι αὐτὸς που θὰ τελέσει τις θυσίες ἔχει καθαρὰ χέρια (*ἔστι δ' ὑμῖν οὐ τοῦτο μόνον σκεπτέον, ἀλλὰ καὶ πότερον εὐσεβέστερον τὸν βασιλέα καὶ τοὺς συνάρχοντας τὰ ὑπὲρ τοῦ μέλλοντος ἄρξιν ἱερὰ θῦσαι, ὡς καὶ πρότερον ἤδη γεγένηται, ἢ καὶ τοῦτον, ὃν οὐδὲ καθαρὸν εἶναι τὰς χεῖρας οἱ εἰδότες μεμαρτυρήκασι*, 26.8). Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ο ομιλητὴς στρέφεται τοῦς βουλευτὲς καὶ τοὺς ρωτᾶ ἀγανακτισμένος ἐὰν τελικὰ ἔχουν ορκιστεῖ γιὰ νὰ ἐπιδοκιμάζουν τὴν ἐκλογή ἐνὸς ἀνθρώπου ἀκατάλληλου ἢ κατάλληλου γιὰ τὸ ἀξίωμα αὐτό, σὲ μια προσπάθεια νὰ τοὺς θέσει προ τῶν εὐθυνῶν τοὺς (*καὶ πότερον ὑμεῖς ὠμόσατε εἰς τὴν ἀρχὴν ἀδοκίμαστον καταστήσειν, ἢ δοκιμάσαντες τὸν ἄξιον τῆς ἀρχῆς στεφανώσειν*, 26.8).

Στὴ συνέχεια, ο ομιλητὴς προειδοποιεῖ τοὺς βουλευτὲς ὅτι θὰ χρησιμοποιοῦσιν ὡς ἐπιχείρημα τοὺς ὅρκους καὶ τις συνθήκες που ἔχουν δεσμευτεῖ νὰ τηρήσουν σχετικὰ με ὅσους ἐπέλεξαν νὰ παραμείνουν στὴν πόλη, ὅταν ἐκείνη εἶχε πέσει στὰ χέρια τῶν Τριάκοντα, προκειμένου νὰ παραπλανήσιν τοὺς δικαστὲς καὶ νὰ διαστρεβλώσιν τὴν ἀλήθεια (*καίτοιγε αὐτὸν ἀκούω λέξιν ὡς οὐ περὶ αὐτοῦ μόνον ἡ δοκιμασία ἐστίν, ἀλλὰ περὶ πάντων τῶν ἐν ἄστει μεινάντων, καὶ τοὺς ὅρκους καὶ τὰς συνθήκας ὑμᾶς ὑπομνήσειν, ὡς ἐκ τούτων προσληψόμενον αὐτὸν δοκιμαστὰς τοὺς ἐν ἄστει μείναντας*, 26.16). Τέλος, καθὼς ο ομιλητὴς οδεύει πρὸς τὴν ολοκλήρωση τοῦ λόγου τοῦ δηλώνει με σιγουριά καὶ αυτοπεποίθηση ὅτι τόσο γιὰ τὸν ἴδιο, ὅσο καὶ γιὰ τὸν πατέρα καὶ τοὺς προγόνους τοῦ δὲν μπορεῖ ο Εὐάνδρος νὰ υποστηρίξει ὅτι ἔτρεφαν μῖσος γιὰ τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα (*περὶ μὲν οὖν ἐμοῦ ἢ τοῦ πατρὸς ἢ τῶν προγόνων οὐδὲν οὗτος εἰπεῖν ἔξει εἰς μισοδημίαν*, 26.21).

Συμπέρασμα

Ο έκτος και ο εικοστός έκτος λόγος σύμφωνα με τους ερευνητές αποτελούν ενδεχομένως τους μοναδικούς λόγους στους οποίους ο Λυσίας απέτυχε να κερδίσει την υπόθεση.¹⁵¹ Ενδεχομένως την περίοδο εκφώνησης του λόγου τα επιχειρήματα εναντίον των Τριάκοντα να φαίνονται παρωχημένα και να κουράζουν το ακροατήριο¹⁵² ή να εκλήφθηκε η κατηγορία ως αποτέλεσμα προσωπικής έχθρας με τον Θρασύβουλο από τον Κολλυτό ελλείψει αδιάσειστων επιχειρημάτων. Δυστυχώς, δεν έχει διασωθεί ο υπερασπιστικός λόγος του Ευάνδρου προκειμένου να συγκρίνουμε την πειστικότητα της επιχειρηματολογίας των δύο ανδρών και να επιβεβαιώσουμε κατά πόσο ο Ευάνδρος επικαλέστηκε τα επιχειρήματα αυτά με τα οποία ο Λυσίας προσπαθεί να προκαταλάβει το ακροατήριο εις βάρος του.

Ο Λυσίας επιστρατεύει όλους τους κοινούς ρητορικούς τρόπους οι οποίοι αποτελούν κατά κάποιο τρόπο 'συνταγή' επιτυχίας, τους αποδομεί έναν προς έναν παρουσιάζοντας διαφορετικά τα γεγονότα και επισημαίνοντας στους δικαστές να μην τους λάβουν υπόψη, καθώς ο Ευάνδρος θα παρουσιάσει την αλήθεια διαστρεβλωμένη εκμεταλλευόμενος κοινές αξίες για την αθηναϊκή δημοκρατία. Ο Λυσίας, δηλαδή, προτρέπει τους βουλευτές να μην πέσουν στην παγίδα του Ευάνδρου, ο οποίος προτίθεται να εργαλειοποιήσει αξίες σεβαστές για την κοινωνία, κάνοντας όμως ο ίδιος ο Λυσίας ακριβώς το ίδιο πράγμα.

Αρχικά, προτρέπει τους βουλευτές να μην λάβουν υπόψη την αναφορά στην προσφορά των προγόνων του απέναντι στην πόλη με την πρόθυμη εκτέλεση των *λειτουργιών* από μέρος τους σε μία προσπάθεια να φανεί ο ίδιος ευσεβής, καθώς ο πατέρας του είναι συνυπεύθυνος για την κατάλυση της δημοκρατίας, γεγονός που επισκιάζει τις όποιες υπηρεσίες παρείχε στην Αθήνα. Επιπλέον, δεν θα πρέπει να επηρεαστούν οι βουλευτές από το ψυχολογικό επιχείρημα που θα επιστρατεύσει, δηλαδή να επισπεύσουν να επιδοκιμάσουν την εκλογή του, διότι σε διαφορετική περίπτωση δεν θα τελεσθούν οι πατρογονικές θυσίες. Αντ' αυτού ο κατηγορος προβάλλει το δικό του ψυχολογικό επιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο οι βουλευτές επιδεικνύουν μεγαλύτερη ευσέβεια εάν διασφαλίσουν ότι ο άρχοντας που θα τελέσει τις θυσίες έχει αμόλυντα χέρια. Άλλωστε έχουν δώσει οι ίδιοι τον βουλευτικό όρκο σύμφωνα με τον οποίο – μεταξύ άλλων – έχουν την ηθική υποχρέωση να

¹⁵¹ Todd (2007): 4.

¹⁵² Usher (1999): 110.

απομακρύνουν οποιονδήποτε θεωρείται ακατάλληλος για το αξίωμα. Σε μια προσπάθεια να καθοδηγήσει ο κατηγορος τη σκέψη των βουλευτών επισημαίνει ότι θα επικαλεστεί το γεγονός ότι υπήρξε αμνηστία για όλους εκείνους που δεν έφυγαν από την Αθήνα, οπότε θα ήταν άδικο να εκληφθεί ως υποστηρικτής των Τριάκοντα, επειδή επέλεξε να παραμείνει στην πόλη. Τέλος, επικαλείται το άμεμπτο παρελθόν του ιδίου, του πατέρα του και των προγόνων του σε μια προσπάθεια να το αντιπαραβάλλει με το σκοτεινό παρελθόν του Ευάνδρου το 404 π.Χ. Η εργαλειοποίηση των θρησκευτικών και ηθικών αξιών από την πλευρά του κατηγορού είναι εμφανής, παρότι προτρέπει τη Βουλή να μην πέσει θύμα αυτής ακριβώς της τακτικής. Το γεγονός ότι η επιχειρηματολογία του ομιλητή δεν φαίνεται να είναι αδιάσειστη ενδεχομένως να δικαιολογεί και την αξιοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου σε μια ενάγωνα προσπάθεια να κερδίσει τη δίκη επιστρατεύοντας κάθε τρόπο.

Z. Λόγοι στους οποίους το θρησκευτικό στοιχείο αξιοποιείται μερικώς

1. *Υπέρ του Έρατοσθένους φόνου άπολογία (1)*

Η *υπέρ του Έρατοσθένους φόνου άπολογία (1)* αφορά σε μια *δίκη φόνου*, συγκεκριμένα σε μια υπόθεση ανθρωποκτονίας, η οποία πιθανόν να είχε υποβληθεί από τους συγγενείς του θύματος.¹⁵³ Ο Ευφίλητος παραδέχεται ότι σκότωσε τον Έρατοσθένη, αλλά δεν πρέπει να τιμωρήθηκε, καθώς ο νόμος του Δράκοντα¹⁵⁴ έδινε *νηποινεί* δυνατότητα στους συζύγους που έπιαναν *έπ' αυτοφώρω* τη γυναίκα τους με τον εραστή της. Οι συγγενείς που κίνησαν τη διαδικασία ενδεχομένως να προσπαθούσαν να υποστηρίξουν ότι επρόκειτο για *φόνον έκ προνοίας* και όχι για νόμιμο φόνου.¹⁵⁵

Ο παρών λόγος αποτελεί την πρωτολογία του εναγομένου. Το δικαστήριο στο οποίο εκδικάζεται η υπόθεση εικάζεται ότι είναι το Δελφίνιο.¹⁵⁶ Στην κατηγορία των δίκαιων φόνων ενέπιπτε,¹⁵⁷ και ο φόνος του μοιχού που συλλαμβάνονταν *έπ'*

¹⁵³ Οι υποθέσεις ανθρωποκτονιών εκκινούνταν συνήθως από τους συγγενείς επειδή αφορούσαν πρωταρχικά τον *οίκον* του φονευθέντος, Todd (2007): 44. Ωστόσο, ο MacDowell (1963: 17-18 και 94-95) και ο Gagariņ (1979: 302-313) δεν αποκλείουν την πιθανότητα να έχει εκκινηθεί η δίκη και από άλλους που δεν συνδέονται με συγγενικούς δεσμούς με τον Έρατοσθένη, βλ. και Λεντάκης (2015: 15).

¹⁵⁴ Δημ.23.53· Λυσ.1.30.

¹⁵⁵ Η *Αθηναίων Πολιτεία* (57:3) φέρνει αναφέρει τη δολοφονία μοιχού ως παράδειγμα νόμιμου φόνου. Ο φόνος του μοιχού μπορούσε να σταθεί νομικά από τη στιγμή η νομοθεσία του Δράκοντα ήταν σε πλήρη ισχύ την εποχή εκείνη, βλ. και Λεντάκης (2015: 15). Ο Usher (1999:55) υποστηρίζει ότι η αυτοδικία αναφέρεται σ' έναν απαρχαιωμένο νόμο και ότι σε τέτοιες περιπτώσεις η αποζημίωση ήταν ο συνηθέστερος τρόπος επίλυσης της διαφοράς μεταξύ του απατημένου συζύγου και του μοιχού, βλ. και Λεντάκης (2015: 16). Διαφορετικά, ο σύζυγος θα μπορούσε να πλήξει τον ανδρισμό του μοιχού με διάφορους εξευτελιστικούς τρόπους, βλ. και Λεντάκης (2015: 15), Harris (1990: 370-377).

¹⁵⁶ Στη δικαιοδοσία του Δελφινίου ενέπιπταν οι «δίκαιοι φόνου», οι δικαιολογημένοι φόνου, γεγονός το οποίο συνεπάγονταν την άρση του άδικου χαρακτήρα της πράξης (*νηποινεί τεθάναι*) οπότε ο δράστης απαλλάσσονταν από ποινή, απαγορεύσεις ή περιορισμό. Εάν κάποιος κατηγορούμενος ισχυριζόταν ότι η δολοφονία ήταν νόμιμη, η υπόθεση εκδικάζονταν από τους Εφέτες στο Δελφίνιο. Συνεπώς, η εκδίκαση της υπόθεσης ενώπιον του Δελφινίου δεν καθοριζόταν από την κατηγορία του ενάγοντα αλλά από το αίτημα του εναγομένου. Και σε αυτή όμως την περίπτωση δεν απαλλάσσονταν ο φονιάς από την τέλεση καθαρμών, *ΑθΠολ.*: 57.3· Δημ.23. 74-75, βλ. και MacDowell (2015): 182, Carawan (1998): 119-120, Αδάμ-Μαγνήσαλη (2008): 86, Todd (2007): 44-45.

¹⁵⁷ Άλλες κατηγορίες δικαιολογημένων φόνων: β) ο ακούσιος φόνος συμπολεμιστή κατά τη διάρκεια πολεμικών επιχειρήσεων (*έν πολέμω άγνοήσας*, Δημ.24.113), γ) ο ακούσιος φόνος συναθλητή (*έν άθλω άγωνιζόμενος*, Δημ.24.113), δ) ο φόνος του κλέφτη που συλλαμβάνονταν *έπ' αυτοφώρω* να κλέβει τη νύχτα (*εί δέ τις νύκτωρ ότιοδν κλέπτοι, τοδτον έξεΐναι και άποκτεΐναι*, Δημ.24.113), ε) ο φόνος προσώπου που επιτέθηκε πρώτο στον δράστη που βρίσκονταν σε άμυνα (*έάν φέροντα ή άγοντα βία άδίκως*, Δημ.23.60), στ) ο φόνος του εξόριστου ανδροφόνου που είχε επιστρέψει παράνομα στην Αθήνα (*εί δέ μή, τοΐς αυτοΐς ένοχον είναι κελεύουσιν οΐσπερ άν τις τών φεργόντων έξ Άρείου πάγου κατή*, Δείν.1.44), ζ) ο φόνος εναντίον του προσώπου που επιθυμούσε να καταλύσει τη δημοκρατία και να εγκαθιδρύσει τυραννίδα (νόμος Ευκράτους, Ανδοκ.1.96) και ε) η περίπτωση θανάτου ασθενούς ενός γιατρού (*ό μεν ίατρος ού φονεύς αυτοΐ έστιν, ό γάρ νόμος άπολύει αυτόν*, Αντιφ.Τετ. 3.5), Αδάμ-Μαγνήσαλη (2008): 87-88.

αὐτοφώρῳ με τη σύζυγο¹⁵⁸ ὅπως συνέβη κατά τα λεγόμενα του Ευφίλητου. Καθώς δεν υπάρχει κάποια εσωτερική μαρτυρία σε εξωτερικά πολιτικά γεγονότα, δεν μπορεί να προσδιοριστεί η χρονολόγηση του λόγου.¹⁵⁹

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Στην *διήγησιν-ἀπόδειξιν* (§§6-46) ο ομιλητής εκθέτει λεπτομερώς τα γεγονότα, έτσι ὅπως ἔλαβαν χώρα κατά τον ομιλητή αναδεικνύοντας το μέγεθος της ὑβρεως που υπέστη. Η ευθεία επίθεση στο ἦθος του αντιπάλου σκιαγραφεί εμμέσως τον ἔντιμο, ἀκέραιο και ἰσως λίγο ἀφελή χαρακτήρα του ομιλητή, ὅπως τεκμηριώνει σε αὐτό το τμήμα του λόγου του. Η συστηματική διαφθορά της συζύγου ξεκίνησε μετά ἀπό την κηδεία της μητέρας του ομιλητή, ἐνῶ η ἀσέβεια του Ερατοσθένη συνάγεται εμμέσως. Η σύζυγος του Ευφίλητου πήγε με την μητέρα του Ερατοσθένη στη γιορτή των Θεσμοφορίων (*ἔπειτα ὡς αὐτὴ τελευτῶσα εἰσαγγείλειε καὶ ὡς ἐκείνη τῷ χρόνῳ πεισθείη, καὶ τὰς εἰσόδους οἷς τρόποις προσιεῖτο, καὶ ὡς Θεσμοφορίοις ἐμοῦ ἐν ἀγρῷ ὄντος ὄχετο εἰς τὸ ἱερὸν μετὰ τῆς μητρὸς τῆς ἐκείνου*, 1.20) πράγμα το ὁποῖο δείχνει ὅτι ο Ερατοσθένης εἶχε κατορθώσει να διεισδύσει στην οἰκογένεια του Ευφίλητου.¹⁶⁰ Η διαφθορά της ψυχῆς της συζύγου ἦταν τόσο μεγάλη που δικαιολογεί τη θανατικὴ ποινὴ που ἐπέβαλε ο νομοθέτης (*τοὺς δὲ πείσαντας οὕτως αὐτῶν τὰς ψυχὰς διαφθείρειν, ὥστ' οἰκειοτέρας αὐτοῖς ποιεῖν τὰς ἀλλοτρίας γυναικας ἢ τοῖς ἀνδράσι, καὶ πᾶσαν ἐπ' ἐκείνοις τὴν οἰκίαν γεγονέναι, καὶ τοὺς παῖδας ἀδήλους εἶναι ὁποτέρων τυγχάνουσιν ὄντες, τῶν ἀνδρῶν ἢ τῶν μοιχῶν. ἀνθ' ὧν ὁ τὸν νόμον τιθεὶς θάνατον αὐτοῖς ἐποίησε τὴν ζημίαν*, 1.33).

Ο Ευφίλητος στον *ἐπίλογο* (§§47-50) κλείνει εντυπωσιακὰ τον λόγο του τονίζοντας ὅτι δεν ἀσκησε ἀπλῶς ἓνα δικαίωμα σύννομο ἀλλὰ υπάκουσε στους νόμους της πόλης¹⁶¹ (*ἐγὼ γὰρ νῦν καὶ περὶ τοῦ σώματος καὶ περὶ τῶν χρημάτων καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων κινδυνεύω, ὅτι τοῖς τῆς πόλεως νόμοις ἐπειθόμεν*, 1.50).

Συμπέρασμα

¹⁵⁸ *Οἶον μοιχὸν λαβόν*, *Αθ.Πολ.*: 57.3· Δημ.23.53.

¹⁵⁹ Ασφαλῶς, θα πρέπει να ἐκφωνήθηκε κατά τα ἔτη δραστηριοποίησης του Λυσία ὡς λογογράφου (403 π.Χ. – 380 π.Χ), Todd (2007): 43.

¹⁶⁰ Λεντάκης (2015): 64.

¹⁶¹ Λεντάκης (2015): 78.

Το αποτέλεσμα της δίκης δεν μας είναι γνωστό.¹⁶² Ο κατηγορούμενος χρησιμοποιεί κατά βάση επιχειρήματα *ἐκ τοῦ εἰκότος*, προκειμένου να πείσει το ακροατήριο ότι ο φόνος αφενός δεν ήταν εκ προμελέτης, αφετέρου ότι δεν είχε άλλη επιλογή από την εν ψυχρώ δολοφονία.

Ο Ευφίλητος, η σύζυγός του και τα παιδιά του έπεσαν θύματα της επαίσχυντης συμπεριφοράς του Ερατοσθένη. Ο εξευτελισμός που υπέστη ο οίκος του Ευφίλητου από την συστηματική διαφθορά της συζύγου του (*ὅς οὐ μόνον τὴν σὴν γυναῖκα διέφθαρκεν ἀλλὰ καὶ ἄλλας πολλὰς: ταύτην γὰρ τὴν τέχνην ἔχει*, 1.16) ήταν τόσο μεγάλος που η δολοφονία ήταν μονόδρομος (*ἐγὼ μὲν οὖν, ὧ ἄνδρες, οὐκ ἰδίαν ὑπὲρ ἐμαυτοῦ νομίζω ταύτην γενέσθαι τὴν τιμωρίαν, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς πόλεως ἀπάσης*, 1.47). Κάθε έντιμος και ενάρετος πολίτης που σέβεται την πόλη, τη γυναίκα του και τον εαυτό του θα λειτουργούσε κατ' αυτόν τον τρόπο.

Πέρα από την αναφορά στη γιορτή των Θεσμοφορίων, την οποία ο αθεόφοβος Ερατοσθένης εκμεταλλεύτηκε προκειμένου να συναντήσει τη σύζυγο του Ευφίλητου, δεν παρατηρούμε οποιαδήποτε άλλη εργαλειοποίηση του θεϊκού στοιχείου. Προφανώς, δεν κρίθηκε απαραίτητο όπλο στην επιχειρηματολογία του ρήτορα καθώς τα γεγονότα «μιλούν» από μόνα τους με την εργαλειοποίηση του νομοθέτη και την προσωποποίηση των νόμων να κερδίζει περισσότερο πρόσφορο έδαφος.

2. *Ὑπὲρ Πολυστράτου (20)*

Ο *ὑπὲρ Πολυστράτου (20)* αποτελεί τον παλαιότερο λόγο στο λυσιακό *corpus* και αποτελεί συνηγορία.¹⁶³ Η δίκη εναντίον του Πολυστράτου έλαβε χώρα το 410 π.Χ. και συγκεκριμένα την περίοδο κατά την οποία η δημοκρατία στην Αθήνα είχε αποκατασταθεί.¹⁶⁴ Μάλιστα αποτελεί τη δεύτερη κατά σειρά δίκη στην οποία εμπλέκεται, καθώς αμέσως μετά την πτώση του καθεστώτος των Τετρακοσίων του 411 π.Χ. (§14) καταδικάστηκε και τιμωρήθηκε με βαρύ πρόστιμο.¹⁶⁵ Δεν γνωρίζουμε την

¹⁶² Todd (2007): 46.

¹⁶³ Αποστολάκης (2003): 43, 67. Να σημειωθεί ότι, ύστερα από επισήμανση του κ. Λεντάκη, ο χρονολογικά πρώτος λόγος του λυσιακού *corpus* θεωρείται νόθος από πολλούς μελετητές και εκδότες. Στην Εισαγωγή της παρούσας εργασίας (βλ. παρ. 5) έχω θέσει ως κριτήριο εξέτασης το *corpus lysiacum* έτσι όπως παρατίθενται κατά την παραδοσιακή ταξινόμηση των ακέραια σωζόμενων λόγων του Λυσία ανεξάρτητα από τα ζητήματα γνησιότητας που προκύπτουν. Κατά συνέπεια, ο παρών λόγος εξετάζεται κανονικά στην εργασία μου παρότι θεωρείται νόθος.

¹⁶⁴ Το ψήφισμα του Δημοφάντου (Ανδ.1.96-98), το οποίο εκδόθηκε την περίοδο της πρώτης πρυτανείας 410/9 π.Χ., μπορεί να ληφθεί υπόψη ως χρονολογική ένδειξη για την αποκατάσταση της δημοκρατίας, Αποστολάκης (2003): 33, 39.

¹⁶⁵ Αποστολάκης (2003): 39.

επίσημη κατηγορία της παρούσας δίκης ούτε τον τύπο της δίωξης που ασκήθηκε, όπως επίσης αγνοούμε την ταυτότητα των κατηγορών αλλά και την ετυμηγορία.¹⁶⁶ Ο Αποστολάκης υποστηρίζει ότι η παρούσα δίκη εισήχθη με τον τύπο της *γραφῆς εὐθυνῶν* και ότι εναγόμενος αθωώθηκε, καθώς η μη καταβολή οφειλής προς το δημόσιο επισύρει την ποινή της *ἀτιμίας*, της στέρησης των πολιτικών δικαιωμάτων και τον γενικότερο αποκλεισμό από τις λειτουργίες της δημόσιας ζωής τόσο για τον ίδιο όσο και τους γνήσιους και θετούς γιους του.¹⁶⁷ Είναι πιθανό να εκφώνησε ο Πολύστρατος έναν σύντομο λόγο προς υπέρασπισή του και εν συνεχεία να ανέλαβε ο γιος του, καθώς η ετυμηγορία της δίκης θα είχε επιπτώσεις τόσο στον ίδιο όσο και στους αδερφούς του.¹⁶⁸

Οι δραστηριότητες του Πολυστράτου φαίνονται να συνδέονται με την ολιγαρχική κίνηση που σημειώθηκε στη Αθήνα μετά τη σικελική καταστροφή, η οποία αποσκοπούσε στην ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος με ιθύνοντα νου τον Αντιφώντα.¹⁶⁹ Ο γιος και συνήγορος του Πολυστράτου επιδιώκει να πείσει τους δικαστές για τις υπηρεσίες που προσέφερε *περι τὸ πλῆθος τὸ ὑμέτερον* (§2) και ότι τα αξιώματα που ανέλαβε κατά τη διάρκεια του ολιγαρχικού καθεστώτος, ως φρούραρχος στον Ωρωπό (§6), ως συντάκτης καταλόγου εννέα χιλιάδων πολιτών (§13), ως μέλος της Βουλῆς των Τετρακοσίων για οκτώ μόλις μέρες (§§10,14,16) και τέλος ως φρούραρχος στην Ερέτρια (§14), δεν αποτελούν τεκμήρια ότι λειτουργούσε υπονομευτικά προς το δημοκρατικό πολίτευμα ούτε ότι ασπάζεται τις ολιγαρχικές ιδέες.¹⁷⁰

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Στο μοναδικό τμήμα στο οποίο αξιοποιείται ρητορικά το θεϊκό στοιχείο είναι εκείνο *τῶν πίστεων*, στο οποίο παρατίθεται η έκθεση υπηρεσιῶν του εναγομένου προς την πολιτεία συνοδευόμενη από καταθέσεις μαρτύρων προκειμένου να πιστοποιηθεί η δημοκρατικότητά του.

Οι στρατιωτικές υπηρεσίες σε συνδυασμό με τις εισφορές και τις λειτουργίες που ανέλαβε συνθέτουν το προφίλ ενός δημοκρατικού, έντιμου και ευσεβούς πολίτη,

¹⁶⁶ Αποστολάκης (2003): 46,48.

¹⁶⁷ Αποστολάκης (2003): 57-59.

¹⁶⁸ Αποστολάκης (2003): 68.

¹⁶⁹ Αποστολάκης (2003): 38.

¹⁷⁰ Αποστολάκης (2003): 38-39.

(πρῶτον μὲν γὰρ ὅσον οὐδεμιᾶς στρατείας ἀπελείφθη, ἀλλ' ἐστρατεύετο, ὡς συνειδότες ἂν εἴποιεν οἱ δημόται· καὶ ἐξὸν αὐτῷ τὴν οὐσίαν ἀφανῆ καταστήσαντι μηδὲν ὑμᾶς ὠφελεῖν, εἴλετο μᾶλλον συνειδέναί ὑμᾶς, ἢν' εἰ καὶ βούλοιτο κακὸς εἶναι, μὴ ἐξῆ ἀὐτῷ, ἀλλ' εἰσφέρει τε τὰς εἰσφορὰς καὶ λητουργοίη, 20.23).

Η ευσέβεια του κατηγορούμενου – πέρα από την εμφανή γενναιοδωρία του – συνάγεται εμμέσως καθώς, ως διασωθείς από τη σφαγή των Αθηναίων στον Ασσίναρο ποταμό το 412 π.Χ. από τους Συρακούσιους και τους Πελοποννήσιους, στις μετέπειτα λεηλασίες που έγιναν κατά τη διαφυγή του στην Κατάνη, χρησιμοποίησε τα λάφυρα όχι για τον εαυτό του αλλά για να εξαγοράσει αιχμάλωτους συμπολίτες του και για να προσφέρει το 1/10 της λείας στην πολιούχο θεά της Αθήνας, την Αθηνά (*ἐπειδὴ δὲ διεφθάρη καὶ ἀνεσώθην εἰς Κατάνην, ἐληζόμενος ὀρμώμενος ἐντεῦθεν καὶ τοὺς πολεμίους κακῶς ἐποιοῦν, ὥστε τῇ θεῷ τε τὰς δεκάτας ἐξαιρεθῆναι πλέον ἢ τριάκοντα μνᾶς καὶ τοῖς στρατιώταις εἰς σωτηρίαν ὅσοι ἐν τοῖς πολεμίοις ἦσαν, 20.24).*

Συμπέρασμα

Σε τέτοιου είδους πολιτικές δίκες δημοσίου ενδιαφέροντος είναι πολύ σημαντικό να τονιστεί το ήθος του κατηγορουμένου, καθώς οι δικαστές συνεκτιμούσαν τον συνολικό του βίο:¹⁷¹ η φιλοπατρία με την αναληψη στρατιωτικών επιχειρήσεων και η ανιδιοτελής προσφορά του προς τη πόλη μέσω της καταβολής εισφορών και ανάληψης *λειτουργιῶν*.

Η αναφορά – έστω και επιγραμματική – στην *ανάληψη λειτουργιῶν* αποτελεί συνήθη τακτική των διαδίκων προκειμένου να αποκρούσουν τυχόν υπόνοιες ή σκευωρίες που θα σπιλώνουν το δημοκρατικό ήθος και την ευσεβή στάση του κατηγορουμένου απέναντι στους θεούς που τιμά η πόλη. Ένας πολίτης που αναλαμβάνει μια λειτουργία πέρα από τον έμπρακτο πατριωτισμό που δείχνει και την οικονομική επιφάνεια, θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως φορέας ενός θρησκευτικού ρόλου.¹⁷² Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η προσφορά προς τη θεά Αθηνά διατυπώνεται στο πλαίσιο των ευεργεσιών της οικογένειας και τονίζεται ιδιαίτερα. Δημιουργείται, δηλαδή, η εντύπωση ότι ο ομιλητής προσπαθεί να εκμεταλλευθεί το θρησκευτικό αίσθημα των Αθηναίων, όπως κυρίως παρατηρείται στους λόγους του Λυσία κυρίως μετά τη δεύτερη αποκατάσταση της δημοκρατίας το 402 π.Χ. με

¹⁷¹ Αποστολάκης (2003): 60.

¹⁷² Parke (2000): 15.

αποκορύφωμα την περίοδο της δίκης του Σωκράτη. Φαίνεται ότι η πρακτική αυτή δεν είχε καθιερωθεί ακόμα ως ένα από τα εργαλεία πειθούς την εποχή που συντάχθηκε ο παρών λόγος.

Εν κατακλείδι, ο ομιλητής προσφεύγει σε επιχειρήματα δίχως να εργαλειοποιεί συνειδητά το θεϊκό στοιχείο στοχεύοντας στην αναδιήγηση και επανερμηνεία των γεγονότων που στάθηκαν αφορμή για τη δεύτερη δίκη του πατέρα του σε μια ταραγμένη περίοδο για την Αθήνα κατά την οποία οι δίκες ολιγαρχικών ή ατόμων φερόμενων ως ολιγαρχικών ήταν πολυάριθμες και εκκινούνταν από διάφορες αφορμές.

3. *Πρὸς τὴν εἰσαγγελίαν περὶ τοῦ μὴ δίδοσθαι τῷ ἀδυνάτῳ ἀργύριον (24)*

Στον λόγο πρὸς τὴν εἰσαγγελίαν περὶ τοῦ μὴ δίδοσθαι τῷ ἀδυνάτῳ ἀργύριον (24) ο ομιλῶν κατηγορεῖται και απολογεῖται για το οικονομικό επίδομα που εισπράττει ἀπὸ τὴν αθηναϊκὴ πολιτεία εξαιτίας κάποιας σωματικῆς αναπηρίας που σε συνδυασμό με τὴν ἔλλειψη πόρων τον βοηθάει να αντεπεξέλθει οικονομικά. Ο κατήγορος στην καταγγελία του ισχυρίστηκε ὅτι ο αντίδικος λαμβάνει το επίδομα δίχως να το δικαιούται, ὅπως επιβεβαιώνει η φυσικὴ κατάσταση και η οικονομική του θέση. Η υπόθεση εκδικάζεται σε δικαστήριο της Ηλιαίας και η δικονομική οδός που χρησιμοποιήθηκε ἦταν μάλλον η εἰσαγγελία. Τα ονόματα των διαδίκων μᾶς εἶναι ἄγνωστα. Εικάζεται ὅτι ο λόγος θα εκφωνήθηκε μετὰ τὴν κατάρρευση του καθεστώτος των Τριάκοντα Τυράνων το 404/3 π.Χ., ἐνῶ δεν γνωρίζουμε το ἀποτέλεσμα τῆς δίκης.

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Το θρησκευτικό στοιχείο αξιοποιεῖται ρητορικά ἐμμέσως σε δύο σημεία κατὰ τὴν διηγήσιν. Ο ομιλῶν εκθέτει τις οικονομικές δυσκολίες του οἴκου του, ἰδίως μετὰ τον θάνατο του πατέρα του, και καθὼς δεν ἔχει παιδιά για να μπορέσει να ζητήσει βοήθεια, ἐπισημαίνει ὅτι φρόντιζε τὴ μητέρα του μέχρι τον θάνατό της (*τὴν δὲ μητέρα τελευτήσασαν πέπαυμαι τρέφων τρίτον ἔτος τουτί*, 24.6). Σε ἄλλο σημείο του λόγου του ο ομιλῶν υποστηρίζει – κάνοντας χρήση του σχήματος τῆς υπερβολῆς σε ἔνδειξη ἀπόγνωσης – ὅτι ἀκόμη και αν ὀριζόταν χορηγός σε λειτουργία θα προέβαινε σε ἀνταλλαγή τῆς περιουσίας του δέκα φορές προκειμένου να ἀποδείξει τὴν οικονομική δυσπραγία του (*εἰ γὰρ ἐγὼ κατασταθεὶς χορηγὸς τραγωδοῖς προκαλεσαίμην αὐτὸν εἰς ἀντίδοσιν, δεκάκις ἂν ἔλοιτο χορηγήσαι μᾶλλον ἢ ἀντιδοῦναι ἅπαζ*, 24.9).

Συμπέρασμα

Αξιοσημείωτη είναι η έμμεση αναφορά στη φροντίδα των γονέων του ομιλητή στα βαθειά γηρατειά τους έως τον θάνατό τους, καθώς αυτό συνιστά ιερή υποχρέωση από την πλευρά των παιδιών.¹⁷³ Η εντιμότητα, η πιστή υπακοή στους γραπτούς και άγραφους νόμους, και κατά συνέπεια η ευσέβειά του, συνάγεται εμμέσως από το γεγονός ότι δηλώνει ότι, ακόμα και στην περίπτωση που του ανέθεταν την εκτέλεση μίας λειτουργίας, εκείνος θα προχωρούσε ασυζητητί σε ανταλλαγή της περιουσίας του και μάλιστα δέκα φορές. Ο Λυσίας επιδιώκει να δώσει μια συνολική εικόνα της ακεραιότητας του χαρακτήρα του εναγομένου διανθίζοντας τον λόγο του με πολλά ρητορικά σχήματα. Το θρησκευτικό στοιχείο αξιοποιείται πολύ εμμέσως και μερικώς.

4. *Υπὲρ τοῦ στρατιώτου (9)*

Ο *ὕπὲρ τοῦ στρατιώτου (9)* λόγος του Λυσία αφορά στη μη καταβολή προστίμου προς την πολιτεία λόγω περιύβρισης αρχής – το οποίο συνιστά αδίκημα – από έναν στρατιώτη, τον Πολύαινο. Ο εν λόγω στρατιώτης υποστηρίζει ότι έχει πέσει θύμα συκοφαντίας και προσωπικής έχθρας, καθώς καταγγέλλεται ετεροχρονισμένα ότι εξύβρισε τους άρχοντες σε εσωτερικό χώρο, με συνέπεια την επιβολή χρηματικού προστίμου το οποίο, όπως υποστηρίζει ο ίδιος, δεν είχε χρέος να το αποπληρώσει λόγω της ανυπόστατης κατηγορίας.

Από εσωτερική μαρτυρία συνάγουμε το συμπέρασμα ότι η δίκη διεξάγεται γύρω στο 390 π.Χ. μετά τον Κορινθιακό πόλεμο (§4). Η δικονομική διαδικασία που χρησιμοποιήθηκε ήταν η *ἀπογραφή (περὶ τῆς ἀπογραφῆς ὑμᾶς διδάξω, 9.3)*, κατά την οποία ο μηνυτής κατήριζε έναν κατάλογο (*ἀπογραφή*) της περιουσίας της οποίας πρότεινε κατάσχεση.¹⁷⁴ Αρμόδιοι για τέτοιους είδους υποθέσεις ήταν οι *Ἐνδεκα*. Ὅσοι κατάλογοι περιέρχονταν στα χέρια τους αναγιγνώσκονταν από την *Ἐκκλησία τοῦ δήμου*.¹⁷⁵ Εάν το δικαστήριο αποφαινόταν υπέρ της δήμευσης της περιουσίας, τότε η περιουσία παραδίδονταν σε αξιωματούχους οι οποίοι με τη σειρά τους την πωλούσαν με πλειστηριασμό.¹⁷⁶ Στην περίπτωση που το ποσό ήταν αρκετό για την εξόφληση του

¹⁷³ Ξεν. *Απομν.* 2.2.10–2.2.14.

¹⁷⁴ MacDowell (2015): 255.

¹⁷⁵ MacDowell (2015): 255

¹⁷⁶ MacDowell (2015): 256.

χρέους, ο οφειλέτης ανακτούσε τα πολιτικά δικαιώματά του, διαφορετικά εξακολουθούσε να τα στερείται μέχρι την οριστική αποπληρωμή του χρέους.¹⁷⁷

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Η μόνη άμεση αναφορά προς το θείο γίνεται λίγο πριν από τον *επίλογο* (§§19-22), προκειμένου να τονίσει το μέγεθος της αναισχυντίας εκείνων που τόσο άδικα, παράνομα και δίχως να φοβούνται τους θεούς για τα ασύστολα ψεύδη τους επεδίωξαν να αποδείξουν ότι είχε διαπράξει ο ίδιος το αδίκημα της εξύβρισης, ενώ αυτοί εκκινούνται από προσωπική έχθρα (*ἀλλὰ γὰρ {εἶ} κατεφρόνησαν τοῦ ὑμετέρου πλήθους, οὐδὲ φοβηθῆναι τοὺς θεοὺς ἠξίωσαν, ἀλλ' οὕτως ὀλιγώρως καὶ παρανόμως προσηνέχθησαν, ὥστε ἀπολογήσασθαι μὲν περὶ τῶν πεπραγμένων οὐδ' ἐπεχείρησαν, τὸ δὲ τελευταῖον, νομίζοντες οὐχ ἰκανῶς με τιμωρηθῆναι, τὸ πέρασ ἐκ τῆς πόλεως ἐξήλασαν, 9.17*).

Συμπέρασμα

Η στρατηγική πειθούς από τον ομιλητή δεν περιλαμβάνει τις επικλήσεις και επιχειρήματα υπέρ του θείου. Η αναλυτική παρουσίαση των γεγονότων από την πλευρά του ομιλητή και τα επιχειρήματα που εκθέτει στο τμήμα της *ἀποδείξεως* θεωρεί ότι αρκούν για να αποδείξει την αθωότητά του. Ο εναγόμενος προέβη σε λεκτική τοποθέτηση επί του θέματος που τον απασχολούσε όχι σε δημόσιο χώρο, καθώς το απαγορεύει ο νόμος, αλλά σε ιδιωτικό (*κάμοι μὲν τὰ προειρημένα διείλεκτο ἐπὶ τῇ Φιλίου τραπέζῃ: οἱ δὲ μετὰ Κτησικλέους τοῦ ἄρχοντος, ἀπαγγείλαντός τινος ὡς ἐγὼ λοιδοροῖμι, τοῦ νόμου ἀπαγορεύοντος ἂν τις ἀρχὴν ἐν συνεδρίῳ λοιδορῇ, παρὰ τὸν νόμον ζημιῶσαι ἠξίωσαν, 9.5,6*). Εάν οι ταμίες διέγραφαν εσκεμμένα το πρόστιμο που του επεβλήθη με την κατηγορία ότι ομιλητής εξύβρισε τους άρχοντες δημοσίως, θα έρχονταν αντιμέτωποι με τον νόμο (*ἀκούσαντες δὲ τὸ γεγενημένον, ἐννοούμενοι οἷα πεπονθῶς ἦν, τὸ μὲν πρῶτον ἔπειθον αὐτοὺς ἀφεῖναι, διδάσκοντες ὡς οὐκ ἐπεικὲς εἶη τῶν πολιτῶν τινὰς διὰ τὰς ἔχθρας ἀναγράφεσθαι, ἀποροῦντες δὲ μεταπειῖσαι αὐτούς, τὸν παρ' ὑμῶν κίνδυνον ὑποστάντες ἄκυρον τὴν ζημίαν ἔκριναν, 9.7*). Εκ των ανωτέρω παρατηρούμε

¹⁷⁷ MacDowell (2015): 256.

ότι το θεϊκό στοιχείο δεν εργαλειοποιείται στον παρόντα λόγο, καθώς ο ομιλητής εστιάζει περισσότερο στη συκοφαντική δραστηριότητα των κατηγορών του.

Ο ομιλητής ενδεχομένως να θεωρούσε πως εάν προέβαινε σε οποιαδήποτε προσπάθεια να εκμεταλλευθεί ρητορικά το θεϊκό στοιχείο θα φαινόταν άκαιρη, καθώς μάλιστα έχουν περάσει πολλά χρόνια από τη δίκη του Σωκράτη. Ενδεχομένως, τη χρονική στιγμή εκφώνησης του λόγου, τα θρησκευτικά επιχειρήματα να φαίνονταν τετριμμένα και να μην τα θεωρεί ο ομιλητής ιδιαίτερος ενισχυτικά της επιχειρηματολογίας του.

5. Κατὰ Ἐρατοσθένους (12)

Ο λόγος κατὰ Ἐρατοσθένους (12) αποτελεί μια από τις πιο βασικές πηγές πληροφόρησης των θλιβερών γεγονότων που διαδραματίστηκαν στην Αθήνα την περίοδο των Τριάκοντα Τυράννων και συμπληρώνει την κύρια πηγή καταγραφής και εξιστόρησης των γεγονότων, η οποία είναι ο Ξενοφώντας.¹⁷⁸ Ο Ἐρατοσθένης ήταν μέλος των Τριάκοντα και θεωρείται ο κατεξοχὴν υπεύθυνος για τον φόνο του αδερφού του Λυσία Πολέμαρχου.¹⁷⁹ Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον με τον συγκεκριμένο λόγο έγκειται στο γεγονός ότι υποστηρίζεται ότι εκφωνήθηκε από τον ίδιο τον ρήτορα.¹⁸⁰

Το 403 π.Χ. προκειμένου να αποκατασταθεί η σταθερότητα στην Αθήνα επιτεύχθηκε συμφιλίωση με τη βοήθεια του βασιλιά Πausανία.¹⁸¹ Η χορήγηση της γενικής Αμνηστίας, όπως μας πληροφορεί η *Ἀθηναίων Πολιτεία*,¹⁸² αφορούσε στους θύτες των πολιτικών εγκλημάτων. Ο βασικός όρος ήταν γενική και αμοιβαία συγγνώμη (*τῶν δὲ παρεληλυθότων μηδενὶ πρὸς μηδένα μνησικακεῖν*, *ἈθΠολ.* 39.6) για όλες τις προηγούμενες πράξεις. Κανείς δεν θα είχε το δικαίωμα να καταγγείλει κανέναν εξαιρουμένων ορισμένων προσώπων. Μεταξύ εκείνων που εξαιρέθηκαν ήταν οι Τριάκοντα, οι οποίοι όμως είχαν την υποχρέωση να λογοδοτήσουν για τις πράξεις τους

¹⁷⁸ Ξεν.Ελλ.1,2,3.

¹⁷⁹ Todd (2020): 1-2.

¹⁸⁰ Κατὰ πόσο είχε το δικαίωμα προσφυγῆς αυτοπροσώπως στο δικαστήριο ο Λυσίας λόγω του νομικού status ως μετοίκου δεν έχει απαντηθεί με βεβαιότητα, όπως επίσης εάν ο λόγος εκφωνήθηκε ὄντως στο δικαστήριο ή απλώς κυκλοφορήθηκε, βλ. Todd (2000): 114. Το ψήφισμα του Θρασύβουλου του 403 π.Χ. που απένειμε την ιδιότητα του πολίτη σε όλους ὅσους είχαν συμμετάσχει στην κατάληψη του Πειραιᾶ προσεβλήθη με γραφή παρανόμων ἀπὸ τον Αρχίνο, με την αιτιολογία ὅτι δεν είχε εγκριθεῖ ἀπὸ τη Βουλή, με ἀποτέλεσμα να ακυρωθεῖ. Με το ψήφισμα του 401 π.Χ. η ιδιότητα του πολίτη χορηγήθηκε σε ορισμένους ἄνδρες ως ἀνταμοιβή για την υπηρεσία που προσέφεραν στη δημοκρατία, βλ. MacDowell (2015): 115.

¹⁸¹ Bury – Meiggs (2011): 490.

¹⁸² *Ἀθ. Πολ.* 39.1-6.

(εὔθυνα), εάν επιθυμούσαν να μείνουν στην Αθήνα, διαφορετικά θα μπορούσαν να μετοικήσουν στην Ελευσίνα μέσα σε ορισμένο χρονικό διάστημα. Μετά τη λογοδοσία δεν θα είχε κανένας δικαίωμα να τους καταγγείλει, εκτός εάν είχαν δολοφονήσει κάποιον με τα ίδια τους τα χέρια, οπότε θα διεζάγονταν οι δίκες φόνου σύμφωνα με τους πατροπαράδοτους νόμους.¹⁸³

Ο λόγος εκφωνήθηκε λίγο μετά την πτώση των Τριάκοντα Τυράννων το 403 π.Χ.¹⁸⁴ ενώπιον ηλιαστικού δικαστηρίου, ωστόσο, δεν μπορεί να ειπωθεί με ασφάλεια εάν εντάσσεται στη διαδικασία λογοδοσίας του Ερατοσθένη ή εάν είχε υποβληθεί νωρίτερα απ'αυτήν.¹⁸⁵ Σε αυτήν την περίπτωση, δεν θα έφερε καμία ευθύνη ο Ερατοσθένης για τις ενέργειές του απέναντι στον Πολέμαρχο. Πάντως, ούτε ο ίδιος ο ρήτορας προσπαθεί να υποστηρίξει ότι το αδίκημά του διαπράχθηκε *αὐτοχειρία*.

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Η *διήγησις-ἀπόδειξις* (§§4-98), αφορμάται από ένα περιστατικό που λίγο έλλειψε να κοστίσει τη ζωή στον ίδιο τον ομιλητή. Η εξιστόρηση των γεγονότων στρέφεται αρχικά γύρω από την τρομοκρατική δραστηριότητα του Πείσωνα και του Θέογνη, οι οποίοι προέβαιναν σε συλλήψεις και δολοφονίες κατά βάση πλουσίων μετοίκων προφασιζόμενοι την υπονόμευση του νέου καθεστώτος, στην πραγματικότητα όμως για να υφαρπάξουν τις περιουσίες τους. Στην προσπάθειά του να σωθεί ο ομιλητής από τη μοχθηρία των Τριάκοντα χρηματίζει τον Πείσωνα μ' ένα τάλαντο με αντάλλαγμα την ασφάλειά του ζητώντας ένορκες διαβεβαιώσεις (*ὅμως δ' ἐκ τῶν παρόντων ἐδόκει μοι ἀναγκαιότατον εἶναι πίστιν παρ' αὐτοῦ λαβεῖν*, 12.9). Ο Πείσων συμφωνεί και ορκίζεται να καταστραφεί ο ίδιος του και τα παιδιά του εάν πράξει διαφορετικά (*ἐπειδὴ δὲ ὤμοσεν, ἐξώλειαν ἑαυτῷ καὶ τοῖς παισὶν ἐπαρώμενος λαβὼν τὸ τάλαντόν με σώσειν*, 12.10). Ο ομιλητής, βέβαια, όπως επισημαίνει, ήταν πεπεισμένος εξαρχῆς ότι ο Πείσων ήταν ανάξιος εμπιστοσύνης και ότι δεν υπολόγιζε ούτε θεούς ούτε ανθρώπους (*ἠπιστάμην μὲν οὖν ὅτι οὔτε θεοὺς οὔτ' ἀνθρώπους νομίζει*, 12.9). Πράγματι, όταν ο Πείσων βλέπει το περιεχόμενο του χρηματοκιβωτίου, αλλάζει γνώμη και αποφασίζει να κατάσχει ολόκληρη την περιουσία του Λυσία, δίχως να του εγγυάται για τη ζωή του.

¹⁸³ Todd (2020): 27-29.

¹⁸⁴ Todd (2020): 2.

¹⁸⁵ Todd (2020): 33.

Αφού κατορθώνει ο ομιλητής να δραυτευτεί, πληροφορείται ότι ο αδερφός του συνελήφθη από τον τύραννο Ερατοσθένη και ότι εξαναγκάστηκε να πει το κώνιο (§§16-17). Οι αυθαιρεσίες των Τριάκοντα και οι ωμότητες εις βάρος των συμπολιτών τους δεν περιορίστηκαν στην υφαρπαγή περιουσιών και στη δολοφονία και εξορία αθώων πολιτών αλλά και στην απαγόρευση τέλεσης των πατροπαράδοτων εθίμων ταφής από τους οικείους και τους συγγενείς των θυμάτων (*οὔτοι γὰρ πολλοὺς μὲν τῶν πολιτῶν εἰς τοὺς πολεμίους ἐξήλασαν, πολλοὺς δ' ἀδίκως ἀποκτείναντες ἀτάφους ἐποίησαν, πολλοὺς δ' ἐπιτίμους ὄντας ἀτίμους {τῆς πόλεως} κατέστησαν, πολλῶν δὲ θυγατέρας μελλούσας ἐκδίδοσθαι ἐκώλυσαν*, 12.21). Θύμα της ασεβούς αυτής συμπεριφοράς υπήρξε και ο Πολέμαρχος (*καὶ ἐπειδὴ ἀπεφέρετο ἐκ τοῦ δεσμωτηρίου τεθνεώς, τριῶν ἡμῖν οἰκιῶν οὐσῶν <ἐξ> οὐδεμιᾶς εἴασαν ἐξενεχθῆναι, ἀλλὰ κλεισίον μισθωσάμενοι προὔθεντο αὐτόν καὶ πολλῶν ὄντων ἱματίων αἰτοῦσιν οὐδὲν ἔδοσαν εἰς τὴν ταφήν, ἀλλὰ τῶν φίλων ὁ μὲν ἱμάτιον, ὁ δὲ προσκεφάλαιον, ὁ δὲ ὅ τι ἕκαστος ἔτυχεν ἔδωκεν εἰς τὴν ἐκείνου ταφήν*, 12.18). Ο ομιλητής τονίζει ότι για την τιμωρία του Ερατοσθένη είναι όσιο και ευσεβές να μιλάει κανείς ακόμα και με τον ίδιο ενώ αποτελεί πράξη ασέβειας να συζητά κανείς γι'αυτόν σε κάποιον τρίτο (*ἐπὶ μὲν τῇ τούτου ὠφελείᾳ καὶ πρὸς ἕτερον περὶ τούτου διαλέγεσθαι ἀσεβὲς εἶναι νομίζω, ἐπὶ δὲ τῇ τούτου βλάβῃ καὶ πρὸς αὐτὸν τοῦτον ὄσιον καὶ εὐσεβές*, 12.24) αντιπαραβάλλοντας εμμέσως τη σεμνή, ειλικρινή και άμεμπτη συμπεριφορά του ρήτορα. Ο ομιλητής προσπαθεί να πείσει πως ό,τι έχει συμβεί στον ίδιο, μπορεί να συμβεί σε οποιονδήποτε, καλλιεργώντας παράλληλα για τον εαυτό του το προφίλ του ενάρετου πολίτη.

Το δριμύ κατηγορώ του Λυσία έναντίον του Ερατοσθένη έρχεται λίγα χρόνια μετά την καταδίκη σε θάνατο των νικηφόρων Αθηναίων στρατηγών στη ναυμαχία των Αργινουσών το 406 π.Χ. επειδή δεν υπερασπίστηκαν την αρετή των νεκρών (*ἡγούμενοι χρῆναι τῇ τῶν τεθνεώτων ἀρετῇ παρ' ἐκείνων δίκην λαβεῖν*, 12.36) εξαιτίας της σφοδρότητας της καταγίδας, η οποία είχε ως αποτέλεσμα να μην καταστεί δυνατή η διάσωση των επιζήσαντων ναυτῶν και η περισυλλογή των νεκρῶν από τη θάλασσα.¹⁸⁶

Ο αγορητής στον *επίλογο* του λόγου (§§99-100) ανακεφαλαιώνει τις βασικές θέσεις της επιχειρηματολογίας του, για να καταλήξει στην αποτροπή μελλοντικών δεινῶν προς την πόλη. Η βέβηλη και άσεμνη συμπεριφορά των Τριάκοντα δεν πρέπει να ξεχαστεί. Υπενθυμίζει τη βιαιότητα με την οποία αποσπούσαν τους πολίτες από τα ιερά, από τις οικογένειές τους, τις παράνομες συλλήψεις, όπως επίσης και το γεγονός

¹⁸⁶ MacDowell (2015): 287.

ὅτι απαγόρευαν την τέλεση των καθιερωμένων εθίμων ταφῆς πιστεύοντας ὅτι ἡ ἐξουσία τους εἶναι ἰσχυρότερη ἀπὸ την ἀσέβεια που δείχνουν πρὸς τα θεῖα (*ἀνθ' ὧν ὀργίσθητε μὲν ὡσπερ ὄτ' ἐφεύγετε, ἀναμνήσθητε δὲ καὶ τῶν ἄλλων κακῶν ἃ πεπόνθατε ὑπ' αὐτῶν, οἳ τοὺς μὲν ἐκ τῆς ἀγορᾶς τοὺς δ' ἐκ τῶν ἱερῶν συναρπάζοντες βιαίως ἀπέκτειναν, τοὺς δὲ ἀπὸ τέκνων καὶ γονέων καὶ γυναικῶν ἀφέλκοντες φονέας αὐτῶν ἠνάγκασαν γενέσθαι καὶ οὐδὲ ταφῆς τῆς νομιζομένης εἶασαν τυχεῖν, ἠγούμενοι τὴν αὐτῶν ἀρχὴν βεβαιότεραν εἶναι τῆς παρὰ τῶν θεῶν τιμωρίας*, 12.96). Ἐν κατακλείδι, ὁ κατηγορὸς ζητᾷ τὴν καταδίκη σε θάνατο τοῦ Ερατοσθένη γιὰ ὅλα τὰ ἐγκλήματα που τελέσθησαν συνολικά ἀπὸ τοὺς Τριάκοντα εἰς βάρος τῆς πόλης σε μιὰ προσπάθεια νὰ δικαιωθοῦν οἱ νεκροὶ καὶ νὰ ικανοποιηθοῦν οἱ θεοὶ γιὰ τὶς ἱεροσυλίες που διαπράχθησαν (*ἀλλὰ γὰρ οὐ τὰ μέλλοντα ἔσεσθαι βούλομαι λέγειν, τὰ πραχθέντα ὑπὸ τούτων οὐ δυνάμενος εἰπεῖν. οὐδὲ γὰρ ἐνὸς κατηγοροῦ οὐδὲ δυοῖν ἔργον ἐστίν, ἀλλὰ πολλῶν. ὅμως δὲ τῆς ἐμῆς προθυμίας <οὐδὲν> ἐλλέλειπται, ὑπὲρ <τε> τῶν ἱερῶν, ἃ οὔτοι τὰ μὲν ἀπέδοντο τὰ δ' εἰσιόντες ἐμίαινον, ὑπὲρ τε τῆς πόλεως, ἣν μικρὰν ἐποίουν, ὑπὲρ τε τῶν νεωρίων, ἃ καθεῖλον, καὶ ὑπὲρ τῶν τεθνεώτων, οἷς ὑμεῖς, ἐπειδὴ ζῶσιν ἐπαμῦναι οὐκ ἐδύνασθε, ἀποθανοῦσι βοηθήσατε*, 12.99).

Συμπέρασμα

Ὁ Λυσίας ἀξιοποιεῖ στο ἑπακρον τὴν ἠθοποιία τοῦ ομιλητῆ καὶ τοῦ ἀντιπάλου, προκειμένου νὰ πεισθεῖ τὸ ἀκροατήριον γιὰ τὴν κακοήθεια τῶν Τριάκοντα σε ἀντίστιξη πρὸς τὴ χρηστότητα τοῦ ἰδίου. Σε ολόκληρο τὸν λόγο ὁ αγορητὴς ἐξυφαίνει τὸ πορτρέτο ἀσεβῶν ἀνθρώπων ἀντιστικτικὰ πρὸς τὴν εὐσεβῆ συμπεριφορά τοῦ ομιλητῆ που συνάγεται ἐμμέσως. Ὁ ὅρκος που ἰσχυρίζεται ὁ ομιλήτης ὅτι δίνει ὁ Πείσων θυμίζει τὸν βαρῦτατο ὅρκο που ομνύουν οἱ διάδικοι στὶς φονικὲς υποθέσεις, οἱ ὁποῖες ἐκδικάζονταν ἀπὸ τὸν Ἄρειο Πάγο.

Ἐντυπωση προκαλεῖ τὸ γεγονός ὅτι σχεδὸν τὰ δύο τρίτα τοῦ λόγου ἐπικεντρώνονται στὴ λεπτομερῆ ἐξιστόρηση-εργαλειοποίηση τῶν γεγονότων που ἐπακολούθησαν στὴν Ἀθῆνα μετὰ τὴν καταστροφή τῶν Ἀθηναίων στὸς Αἰγὸς Ποταμούς, τὴν ἐπιβολὴ τῆς στυγνῆς τυραννίας τῶν Τριάκοντα, καθὼς καὶ στὴ ἀφήγηση τῶν ἐγκληματικῶν τοῦς δράσεων. Τὸ κατηγορητήριον τοῦ Ερατοσθένη ἀφορᾷ συλλήβδην τοὺς Τριάκοντα, ἐνῶ οἱ μάρτυρες δὲν κρίνονται ἀπαραίτητοι ἀπὸ τὴ στιγμή που ὑπάρχει ἡ γενικὴ ὁμολογία τοῦ ἰδίου γιὰ τὶς ἐγκληματικὲς τοῦ πράξεις καὶ ἄλλωστε εἶναι σε ὅλους γνωστὰ τὰ δεινὰ που προκλήθηκαν τὴν περίοδο ἐκείνη. Πολὺ πιθανὸ νὰ

υπέφεραν και οι δικαστές από εκείνους. Επικλήσεις, ευχές, τιμωρίες και κατάρεις δεν παρατηρούνται – ενδεχομένως και να μην χρειάζονται κατά την κρίση του ομιλούντος, καθώς τα ιστορικά γεγονότα αποτελούν αδιάσειστα τεκμήρια, οπότε και επενδύει ρητορικά κυρίως σε αυτά δίχως όμως να πετύχει την καταδίκη του Ερατοσθένη.

6. Κατὰ Παγκλέωνος (23)

Ο κατὰ Παγκλέωνος (23) λόγος είναι καταγγελτικός και αφορά σε μια υπόθεση ιδιωτικής φύσεως. Ο Αριστόδικος επιθυμούσε να μηνύσει τον Παγκλέωνα για μια ιδιωτική διαφορά που είχαν μεταξύ τους και επειδή πίστευε ότι δεν ήταν πολιτογραφημένος ως Αθηναίος πολίτης – προνόμιο που το είχαν μόνο οι Πλαταιείς¹⁸⁷ – υποβάλλει μήνυση στον πολέμαρχο. Η διαδικασία που χρησιμοποιήθηκε ήταν η *διαμαρτυρία*.¹⁸⁸ Ο Παγκλέων ανταπαντά με *παραγραφή* κατηγορώντας τον αντίδικό του ότι τον μήνυσε με λανθασμένο τρόπο.¹⁸⁹ Ο σωζόμενος λόγος αποτελεί την απολογία του αντιδίκου στη δίκη *παραγραφής*.¹⁹⁰ Μάλιστα, ο ομιλητής κατηγορεί τον Παγκλέωνα ότι όχι μόνο δεν είναι πολιτογραφημένος ως Αθηναίος, αλλά δεν είναι ούτε ελεύθερος πολίτης (§12). Το έτος εκφώνησης της εν λόγω δίκης τοποθετείται γύρω στο 400/399 π.Χ.,¹⁹¹ και εικάζεται ότι η απόφαση θα ήταν καταδικαστική για τον Παγκλέωνα λόγω των πολλών μαρτύρων που παρουσίασε ο ενάγων κατά τη διάρκεια του λόγου.

Το θρησκευτικό στοιχείο στον λόγο

Στον κατὰ Παγκλέωνος λόγο, παρατηρούμε ότι δεν χρησιμοποιείται το θεϊκό/θρησκευτικό στοιχείο ως όπλο πειθούς. Ο ενάγων επιστρατεύει όσους μάρτυρες μπορεί προκειμένου να πείσει τους δικαστές για την ψευδή δήλωση καταγωγής και τον διεφθαρμένο χαρακτήρα του Παγκλέωνα.

Η μόνη αναφορά που γίνεται *ἐν τῇ ῥύμῃ τοῦ λόγου* εντοπίζεται στο τμήμα της *διηγέσεως*, και αφορά σε μια δίκη που είχε λάβει χώρα στο παρελθόν, στην οποία ο Παγκλέων βρισκόνταν πάλι στη θέση του κατηγορουμένου, καθώς ο Αριστόδικος

¹⁸⁷ MacDowell (2015): 114.

¹⁸⁸ MacDowell (2015): 330.

¹⁸⁹ MacDowell (2015): 335.

¹⁹⁰ MacDowell (2015): 335.

¹⁹¹ MacDowell (2015): 335.

αμφισβητούσε την αρμόδιότητα του ως πολεμάρχου. Αφού τελέσθηκε η ορκωμοσία στη δίκη (*άντωμοσία*), ο Παγκλέων δεν εμφανίστηκε εκ νέου στο δικαστήριο, αλλά προτίμησε να δικαστεί «ερήμην» από τον Αριστόδικο. Εν τέλει ήρθε σε συνεννόηση με τον ίδιο και τακτοποίησαν τις διαφορές τους σε οικονομικό επίπεδο. (*ὅτι μὲν οὖν Πλαταιεὺς εἶναι πολλοῦ δεῖ, οἴμαι ὑμᾶς ἐκ τούτων σχεδὸν τι γινώσκειν: ὅτι δὲ οὐδ' αὐτὸς οὗτος, ὃς ἄριστα οἶδε τὰ αὐτοῦ, ἠγήσατο δόξαι ἂν ὑμῖν Πλαταιεὺς εἶναι, ἐξ ὧν ἔραξε ῥαδίως μαθήσεσθε. ἐν τῇ άντωμοσία γὰρ τῆς δίκης ἦν αὐτῷ ἔλαχεν Ἀριστόδικος οὐτοσί, ἀμφισβητῶν μὴ πρὸς τὸν πολέμαρχον εἶναι οἱ τὰς δίκας διεμαρτυρήθη μὴ Πλαταιεὺς εἶναι. ἐπίσηκνυόμενος δὲ τῷ μάρτυρι οὐκ ἐπεξῆλθεν, ἀλλ' εἶασε καταδικάσασθαι αὐτοῦ τὸν Ἀριστόδικον, 23.13,14).*

Συμπέρασμα

Κατά τη δικαστική διαδικασία ο κατηγορος επικυρώνει με ὄρκο την κατηγορία και ο κατηγορούμενος διαβεβαιώνει για την αθωότητά του με έναν αντίθετο ὄρκο (*άντωμοσία*).¹⁹² Μεταξύ των δύο ὀρκων (*διωμοσία*) ἔπρεπε να αποφασίσουν οι δικαστές.¹⁹³ Ὅπως παρατηρεῖ ο Burkert το γεγονός ότι ένας από τους δύο γινόταν επίορκος ή εξαπατούσε με διφορούμενες και παραπλανητικές δηλώσεις το δικαστήριο υποδηλώνει ότι ο ὄρκος δεν έχει ιδιαίτερη ηθική δύναμη παρά το γεγονός ότι η θρησκεία αποτελεί «το θεμέλιο της κρατικής, νομικής και οικονομικής οργάνωσης».¹⁹⁴ Η κατάθεση μαρτύρων αποτελεί από μόνη της ισχυρό ὄπλο στην επιχειρηματολογία του κατηγορούμενου ιδίως σε με μία τέτοιου είδους δίκη, ὁπότε οποιαδήποτε ἄλλη εργαλειοποίηση δεν θα ήταν αποτελεσματική.

¹⁹² Burkert (2015): 516.

¹⁹³ Burkert (2015): 516.

¹⁹⁴ Burkert (2015): 517.

Ζ. Λόγοι στους οποίους το θρησκευτικό στοιχείο απουσιάζει

1. *Περὶ τῶν Ἐράτωνος χρημάτων πρὸς τὸ δημόσιον (17)*

Ο *περὶ τῶν Ἐράτωνος χρημάτων πρὸς τὸ δημόσιον (17)* λόγος αφορά σε μια αντιδικία ανάμεσα στο δημόσιο και σ' έναν Αθηναίο πολίτη. Ο παππούς του ομιλητή, του οποίου το όνομα αγνοούμε, δάνεισε ένα χρηματικό ποσό με τόκο στον Εράτωνα. Όταν όμως ο Εράτων πέθανε κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, οι γιοι του σταμάτησαν να εκπληρώνουν τις οικονομικές υποχρεώσεις τους προς την οικογένεια του ομιλητή. Με τη λήξη του πολέμου ο πατέρας του ομιλητή πέτυχε την κατάσχεση της περιουσίας των παιδιών του Εράτωνα υπέρ του ιδίου, την οποία όμως τώρα διεκδικεί η αθηναϊκή πολιτεία. Η δικονομική οδός που χρησιμοποιήθηκε ήταν η διαδικασία¹⁹⁵ ενώπιον ηλιαστικού δικαστηρίου και το χαρακτηριστικό της εν λόγω διαδικασίας είναι ότι κανείς δεν ήταν ενάγων ή εναγόμενος.¹⁹⁶ Από εσωτερική μαρτυρία εικάζουμε ότι ο λόγος εκφωνήθηκε γύρω στο 397 π.Χ.,¹⁹⁷ ενώ δεν γνωρίζουμε το αποτέλεσμα της δίκης.

Συμπέρασμα

Όπως επισημαίνει και ο Usher η εν λόγω υπόθεση αφήνει λίγα περιθώρια για ρητορική.¹⁹⁸ Δεν υπάρχουν ρητορικά τεχνάσματα ούτε συναισθηματικές εκκλήσεις ούτε επικλήσεις στο ήθος του πομπού ούτε επιθέσεις στο ήθος του αντιπάλου και το ύφος είναι απλό και σοβαρό. Κατά συνέπεια, απουσιάζει και οποιαδήποτε εργαλειοποίηση του θεϊκού/θρησκευτικού στοιχείου. Ενδεχομένως η φύση της υπόθεσης, η αντιδικία με την πολιτεία να μην δίνει περιθώρια για ρητορισμούς και συναισθηματισμούς προκειμένου να κερδίσει τη δίκη ο πελάτης του Λυσία.

¹⁹⁵ Usher (1999): 82. Η διαδικασία χρησιμοποιούνταν όταν η περιουσία ενός ατόμου δημεύονταν από την πολιτεία, ενώ άλλοι υποστήριζαν ότι τα οφειλόμενα χρέη θα έπρεπε να πληρωθούν στους διεκδικητές της από την κατασχεμένη περιουσία που βρισκόταν υπό κρατικό έλεγχο, βλ. MacDowell (2015): 225.

¹⁹⁶ MacDowell (2015): 225.

¹⁹⁷ Όταν ο πατέρας του ομιλητή κέρδισε τη δίκη εις βάρος του μοναδικού εν ζωή γιου του Εράτωνα, Ερασίστρατου, ο Ξέναιτος (§3) ήταν επώνυμος άρχων της Αθήνας, άρα πρόκειται για το 401 π.Χ. Το γεγονός ότι η πολιτεία προσπαθεί να δημεύσει την περιουσία που με δικαστική απόφαση ανήκε για τρία χρόνια (§3) στην οικογένεια του ομιλητή, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο λόγος εκφωνήθηκε γύρω στο 397 π.Χ.

¹⁹⁸ Usher (1999): 82-83.

1. Κατὰ Ἐπικράτους (27), κατὰ Ἐργοκλέους (28) και κατὰ Φιλοκράτους (29)

Οι λόγοι κατὰ Ἐπικράτους (27), κατὰ Ἐργοκλέους (28) και κατὰ Φιλοκράτους (29) θα συνεξεταστούν στην παρούσα εργασία, καθώς πέρα από το γεγονός ότι αλληλοσυνδέονται ως προς το περιεχόμενο, παρουσιάζουν αρκετά κοινά δομικά στοιχεία. Πρόκειται για συνηγορίες τριῶν καταγγελτικῶν λόγων που εκφωνήθηκαν σε δικαστήριο της Ηλιαίας. Τα ονόματα των κατηγορῶν μᾶς είναι ἄγνωστα, ενώ η απόφαση ἦταν καταδικαστική και για τους τρεις.

Στον εικοστό ἑβδομο λόγο κατηγορεῖται ο Ἐπικράτης και οι συμπρεσβευτές του για υπεξαίρεση χρημάτων (§1). Όταν ξέσπασε πόλεμος ἀνάμεσα στην Περσία και την Σπάρτη, οι Πέρσες αποφάσισαν να κινηθῶν εναντίον του εχθρού τους ενισχύοντας οικονομικά το αντισπαρτιατικό μέτωπο που εἶχε ἤδη δημιουργηθεῖ ἀπό πλῆθος ἐλληνικῶν πόλεων.¹⁹⁹ Ο πόλεμος που ξέσπασε ἀνάμεσα στην φιλοαθηναϊκή και τη φιλοσπαρτιακή μερίδα κατέληξε στην πολιορκία της Αλιάρτου και τον θάνατο του Λυσάνδρου το 395 π.Χ.²⁰⁰ Ο λόγος εκφωνήθηκε γύρω στο 390/89 π.Χ.²⁰¹ Ο Ἐπικράτης κρίθηκε ἔνοχος, ενώ η περιουσία του δημεύθηκε.

Στον εικοστό ὄγδοο λόγο δικάζεται και κρίνεται ἔνοχος ο Ἐργοκλῆς για υπεξαίρεση χρημάτων που εἶχαν συλλεγεῖ κατὰ την εκστρατεία του Θρασυβούλου, ο οποίος εν τέλει θανατώθηκε. Ο Θρασύβουλος το 389 π.Χ. προσπαθοῦσε να ενισχύσει τη Ρόδο, προκειμένου να ανακτήσει την ανεξαρτησία της, ενώ η Σπάρτη προσπαθοῦσε να ἐπιβάλει την κυριαρχία της στο νησί.²⁰² Για να το πετύχει αυτό ο αθηναϊκός στόλος, περιόδευε στις ακτές της Μ.Ασίας προκειμένου συγκεντρωθῶν χρήματα.²⁰³ Σύμφωνα με τον κατήγορο, μετά τον θάνατο του Θρασυβούλου, η ηθική ακεραιότητα του οποίου τίθεται σε ἀμφιβολία, ο Ἐργοκλῆς και ο Φιλοκράτης λειτούργησαν εις βάρος των πόλεων και των πολιτῶν, αφού καταχράστηκαν τα χρήματα (§1). Ο Ἐργοκλῆς περνά ἀπό δίκη το 385 π.Χ. και καταδικάστηκε σε θάνατο, ενώ η περιουσία του δημεύθηκε.

Ο στενός συνεργάτης και ταμίας του Ἐργοκλή, Φιλοκράτης, στον εικοστό ἑνάτο λόγο, δικάζεται ἐξίσου με την κατηγορία ότι ἀποδέχθηκε ἕνα μεγάλο ποσό χρημάτων ἀπό τον φίλο του, με το οποίο δωροδόκησε μάρτυρες για να μην καταθέσουν εις βάρος του (§§1,2). Η δίκη ἔλαβε χώρα μετά την καταδίκη του Ἐργοκλή το 385 π.Χ. (και πριν

¹⁹⁹ Bury&Meiggs (2011): 516.

²⁰⁰ Bury&Meiggs (2011): 517.

²⁰¹ Usher (1999): 98.

²⁰² Bury&Meiggs (2011): 526-527.

²⁰³ Bury&Meiggs (2011): 526-527.

από το 382 π.Χ), με την απόφαση να είναι καταδικαστική για τον Φιλοκράτη και κατά συνέπεια να δημευθεί η περιουσία του.

Συμπέρασμα

Ύστερα από τη συνεξέταση των τριών λόγων παρατηρούμε ότι πουθενά δεν αξιοποιείται ρητορικά το θεϊκό/θρησκευτικό στοιχείο. Οι κατηγορίες που βαρύνουν τα εμπλεκόμενα πρόσωπα είναι πολύ σοβαρές και τα τεκμήρια αδιαμφισβήτητα με αποτέλεσμα να θεωρείται σχεδόν βέβαιη η καταδίκη τους από τον ενάγοντα. Ένας άλλος λόγος θα μπορούσε να σχετίζεται με το έτος εκφώνησης των λόγων, καθώς τοποθετείται λίγα χρόνια μετά την πολύκροτη δίκη του Σωκράτη, η οποία ήταν πολιτική υπό τον μανδύα της ασέβειας και είχε συνταράξει την αθηναϊκή κοινωνία. Ενδεχομένως, η ρητορική αξιοποίηση του θεϊκού στοιχείου να παρατηρείται κυρίως σε λόγους εναντίον προσώπων ύποπτων για τις φιλοολιγαρχικές ιδέες τους, δίχως να κατέχουν οι ενάγοντες αδιάσειστα τεκμήρια για την ενοχή τους. Ο Επικράτης, ο Εργοκλής και ο Φιλοκλής ήταν γνωστοί για τα δημοκρατικά τους φρονήματα, οπότε ενδεχομένως οποιαδήποτε σύνδεση με υποθέσεις ασέβειας να μην εξυπηρετούσε την τακτική του Λυσία προκειμένου να πετύχει την καταδίκη τους.

Η. Γενικά Συμπεράσματα

Από τη συνεξέταση των παραπάνω λόγων καταλήγουμε σε ορισμένες διαπιστώσεις. Αρχικά, στην πρώτη κατηγορία λόγων, παρατηρούμε ότι το θρησκευτικό στοιχείο αξιοποιείται ιδιαίτερος και σκοπίμως στους καταγγελτικούς λόγους οι οποίοι είναι χρονικά εγγύτεροι στην πολύκροτη δίκη του Σωκράτη το 399 π.Χ. Σε αυτούς τους λόγους, στους οποίους, μάλιστα, ο ομιλητής δεν παρουσιάζει αδιάσειστη επιχειρηματολογία ή τεκμήρια, επιδιώκεται σύνδεση με το θρησκευτικό αδίκημα της ασέβειας. Οι ενάγοντες εκμεταλλεύονται το κλίμα που είχε δημιουργηθεί λίγο πριν ή μετά από τη δίκη του Σωκράτη και επιδίδονται σε μια εναγώνια προσπάθεια να συνδέσουν την υπόθεση με το θρησκευτικό αδίκημα της ασέβειας, προκειμένου, κατά την εκτίμησή μου, να πετύχουν την καταδίκη του αντιπάλου τους.

Ειδικότερα, στον *κατ' Ανδοκίδου* λόγο (6), η εργαλειοποίηση των θρησκευτικών επιχειρημάτων αποτελεί βασική στρατηγική του ομιλητή. Ο ενάγων εστιάζει περισσότερο στη θρησκευτική διάσταση της δίωξης στην περίπτωση που η ασέβεια μείνει ατιμώρητη. Θρησκοληψίες και προλήψεις σχετικά με την τιμωρία του θείου στον ίδιο, στην επερχόμενη γενιά ή ακόμα και στους δικαστές, όπως επίσης οι επικλήσεις, οι ευχές και οι κατάρες, καλλιεργούν το συναίσθημα φόβου από τη θεϊκή οργή που θα επέλθει σε περίπτωση ατιμωρησίας.

Στον λόγο *κατὰ Αγοράτου* (13), ο κατήγορος προσπαθεί να αποδείξει ότι ο Αγόρατος είναι ολοφάνερα δολοφόνος, αλλά δυσκολεύεται να τεκμηριώσει νομικά τις θέσεις του. Ο εναγόμενος δεν θα μπορούσε να κατηγορηθεί για *ανθρωποκτονία εκ προθέσεως* λόγω της Αμνηστίας του 403 π.Χ., η οποία απάλλασσε από τη δίωξη όλα τα εγκλήματα που είχαν διαπραχθεί πριν από την αποκατάσταση της δημοκρατίας εκτός από αυτά που είχαν διαπραχθεί *αύτοχειρία*. Η αιτία σύλληψης ενδεχομένως εναπόκειτο στο γεγονός ότι ο Αγόρατος σύχναζε σε ιερούς και δημόσιους τόπους, αν και ήταν ένοχος ανθρωποκτονίας. Ο ενάγων, πολύ έξυπνα, χρησιμοποιεί «θρησκευτική γλώσσα» προκειμένου να πετύχει την καταδίκη του Αγοράτου.

Στον λόγο *κατὰ Νικομάχου γραμματέως* (30), ο ομιλητής επιμένει να παρουσιάζει τον Νικόμαχο ως καταχραστή της σολώνειας νομοθεσίας και μάλιστα επιρρίπτοντας του την ευθύνη για ολόκληρη την περίοδο υπηρεσίας των αναγραφέντων. Καθώς όμως δεν διαθέτει αδιάσειστα στοιχεία, προσπαθεί να συνδέσει την κατηγορία του με την κατηγορία της ασέβειας, προκειμένου να πετύχει τη θανατική καταδίκη του.

Στους υπερασπιστικούς λόγους της πρώτης κατηγορίας, στους οποίους πάλι η επιχειρηματολογία του ομιλητή δεν φαίνεται αδιάσειστη, παρατηρούμε ότι η εργαλειοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου από τον εναγόμενο κρίνεται επιβεβλημένη και χρησιμοποιείται ως ασπίδα απέναντι σε κάθε είδους συκοφαντίες. Παρατηρούμε ότι το θρησκευτικό στοιχείο είχε αρχίσει να αξιοποιείται ρητορικά και στους υπερασπιστικούς λόγους του Λυσία μετά από την αποκατάσταση της δημοκρατίας και χρονικά κοντά στη δίκη του Σωκράτη, όχι όμως πολλά έτη μακριά από αυτή.

Από την *άπολογία δωροδοκίας άπαράσημος* (21) και μετά, που εκφωνήθηκε μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 403 π.Χ., η εργαλειοποίηση του θρησκευτικού αισθήματος φαίνεται να αρχίσει να γίνεται συνειδητά στους λόγους του Λυσία και να ανοίγει τον δρόμο για τη μετέπειτα ρητορική εργαλειοποίηση γενικότερα και από άλλους ρήτορες, όπως για παράδειγμα τον Δημοσθένη.²⁰⁴

Στον λόγο *περί τῆς δημεύσεως τῶν τοῦ Νικίου ἀδελφοῦ* (18), ο οποίος εκφωνήθηκε γύρω στο 396/5 π.Χ., ο ομιλητής επιστρατεύει όλους τους γνωστούς ρητορικούς τόπους αξιοποιώντας ιδιαιτέρως το θρησκευτικό στοιχείο. Όταν κάποιος αμφισβητεί τα δημοκρατικά φρονήματα ενός ατόμου είναι κεφαλαιώδους σημασίας να τονιστεί το ήθος, η φιλοπατρία και η ευσέβεια, καθώς οι δικαστές συνεκτιμούσαν τον συνολικό του βίο.

Στη δίκη στην οποία είχε εκφωνηθεί ο *ὑπὲρ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων, πρὸς τὸ δημόσιον* (19), η οποία χρονολογείται γύρω στο 390 π.Χ., η ρητορική αξιοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου φαίνεται να αποτελεί σημαντικό όπλο πειθούς, γι' αυτό και ο ομιλητής επενδύει κυρίως σε αυτό. Ο ομιλών σε ολόκληρο τον λόγο επενδύει κυρίως στο ήθος του Αριστοφάνη και του Νικόφημου, προκειμένου να διαλύσει κάθε υπόνοια παράνομης διοχέτευσης χρημάτων προς τον ίδιο, και κατ'έπекταση προς τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας.

Επιπλέον, παρατηρούμε ότι οι λόγοι της πρώτης αυτής κατηγοριοποίησης εκφωνήθηκαν σε ηλιαστικό δικαστήριο, το οποίο σημαίνει ότι υπήρχε περιθώριο για ρητορική εκμετάλλευση του θρησκευτικού αισθήματος από την πλευρά των διαδίκων προκειμένου να επηρεαστούν τους δικαστές.

Στην επόμενη ενότητα της εργασίας, παρατηρούμε ότι στους λόγους που εκφωνήθηκαν στο δικαστήριο του Αρείου Πάγου, δεν αφήνονται πολλά περιθώρια

²⁰⁴ Kapellos (2014): 125.

εκμετάλλευσης του θρησκευτικού αισθήματος. Καθώς απαγορεύονταν στους διαδίκους να μιλούν για ζητήματα που δεν σχετίζονταν άμεσα με την υπόθεση ούτε να κάνουν εισαγωγική ομιλία ούτε να θρηνήσουν ούτε να καθοδηγήσουν τους δικαστές στην απόφασή τους, καίριο ρόλο διαδραματίζει ο όρκος, ο οποίος και χρησιμοποιείται ρητά ή υπονοείται ως ρητορικό όπλο.

Ειδικότερα, ο ομιλητής στην *άπολογία προς Σίμωνα (3)*, φαίνεται να είναι προσεκτικός στις διατυπώσεις του, δίχως να φορτίζει συναισθηματικά τον λόγο του προκειμένου να κερδίσει σε αξιοπιστία και εν τέλει να κερδίσει την ίδια τη δίκη. Εκκινεί τον λόγο του με την υπενθύμιση του βαρύτατου όρκου με τον οποίον έχει δεσμευτεί ο κατηγορος, ενώ σε καίρια σημεία τον υπενθυμίζει στο δικαστήριο. Επιπλέον, υπογραμμίζει την ηθική δέσμευση και υποχρέωση των δικαστών απέναντι σ'έναν τόσο βαρυσήμαντο όρκο.

Στην *άπολογία περι τοῦ σηκοῦ (7)*, ο ομιλητής φαίνεται να είναι προσεκτικός και μετρημένος στις δηλώσεις του. Οποιαδήποτε καταστρεπτική ενέργεια σε βάρος των ιερών ελαιόδεντρων θεωρούνταν ιεροσυλία με βαρύτερες ποινικές κυρώσεις. Ο κατηγορούμενος φαίνεται να έχει πλήρη επίγνωση για το μέγεθος της βέβηλης πράξης αυτής καθ'αυτής, όπως επίσης και για τις βαρύτερες συνέπειες και φροντίζει σε ορισμένα χωρία να επισημαίνει ότι μεριμνά για τα ιερά ελαιόδεντρα. Δεν υπενθυμίζει στους δικαστές τον ιερό όρκο με τον οποίο έχουν δεσμευτεί οι ίδιοι και οι διάδικοι, ενδεχομένως για να μη θεωρηθεί ότι τους καθοδηγεί. Επισημαίνει, όμως, τη βαρύνουσα σημασία δίκη, καθώς εκδικάζεται θρησκευτικό αδίκημα.

Στους λόγους της ίδιας ενότητας που εκφωνήθηκαν σε δικαστήριο της Ηλιαίας λίγα χρόνια μετά τη δίκη του Σωκράτη, παρατηρούμε ότι αφενός ο όρκος διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην επιχειρηματολογία των ομιλητών, αφετέρου αξιοποιείται και το θρησκευτικό στοιχείο καθώς υπήρχε μεγαλύτερη ανοχή από το εν λόγω δικαστήριο.

Ειδικότερα, στον *κατὰ Αλκιβιάδου λιποταξίου (14)* λόγο ο ομιλητής επισημαίνει τρεις φορές τον όρκο με τον οποίο έχουν δεσμευτεί οι δικαστές, υπενθυμίζοντάς τους ευγενικά να λειτουργούν πάντα με γνώμονα τους θεσπισμένους νόμους και τους καθιερωμένους όρκους απέναντι σε πατροπαράδοτους εχθρούς. Επιπρόσθετα, ο ομιλητής συνδέει την κακή φύση του νεαρού Αλκιβιάδη με τη διεφθαρμένη φύση και τις ασεβείς και αλαζονικές πράξεις του πατέρα του. Η αναφορά στα ανοσιουργήματα που στιγμάτισαν στον στρατηγό Αλκιβιάδη φαίνεται να διαδραματίζει ακόμα κάποιον ρόλο ως προς την εκμετάλλευση του θρησκευτικού αισθήματος, έστω και μικρό.

Στον *κατὰ Ἀλκιβιάδου ἀστρατείας (15)* λόγο, ο οποίος αποτελεί τριτολογία της προηγούμενης δίκης, ο κατηγορος χρησιμοποιεί ως μοναδικό ρητορικό όπλο θρησκευτικής φύσεως τους όρκους με τους οποίους έχουν δεσμευτεί οι δικαστές. Τα επιχειρήματα που παρουσιάζει ο ομιλητής είναι αδιάσειστα και σε αυτά θα πρέπει οι δικαστές να επιστήσουν την προσοχή τους, κρίνοντας ενδεχομένως ότι δεν χρειάζεται περαιτέρω ενίσχυση η επιχειρηματολογία του.

Στον λόγο *κατὰ τῶν σιτοπωλῶν (22)* παρατηρούμε ότι η μοναδική αναφορά του θρησκευτικού στοιχείου που γίνεται στον λόγο αφορά στη δέσμευση των δικαστών να δικάζουν σύμφωνα με τον όρκο που έχουν δώσει. Ο λόγος εκφωνήθηκε το 387/6 π.Χ., αρκετά χρόνια, δηλαδή, μετά από τη δίκη του Σωκράτη· ενδεχομένως οποιαδήποτε εργαλειοποίηση του θρησκευτικού αισθήματος των δικαστών να μην κρίνονταν απαραίτητη ή να εκλαμβάνονταν άκαιρη.

Από τη συνέξεταση των λόγων που εμπíπτουν στη διαδικασία της *δοκιμασίας* προκύπτουν ορισμένα αξιόλογα συμπεράσματα. Στην *ἀπολογία δήμου καταλύσεως (25)*, ο ομιλητής απευθύνεται στο θρησκευτικό αίσθημα των δικαστών, κυρίως στην ηθική δέσμευσή τους απέναντι στην τήρηση των όρκων, προκειμένου να αποδείξει ότι δεν συντάχθηκε με το καθεστώς των Τριάκοντα Τυράννων. Ενδεχομένως, η χρονολογία εκφώνησης του εικοστού πέμπτου λόγου να διαδραματίζει κάποιο ρόλο, να είναι χρονικά εγγύτερη στα δυσάρεστα αυτά γεγονότα, και πιο κοντά στη δίκη του Σωκράτη, σε αντίθεση με την *ἀπολογία* του Μαντίθεου (16) που τοποθετείται στις αρχές της δεκαετίας του 390 π.Χ., στην οποία το θρησκευτικό στοιχείο απουσιάζει. Επιπλέον, παρατηρούμε ότι η υπερασπιστική γραμμή του ομιλητή στους λόγους *κατὰ Φίλωνος (31)* και *κατὰ Εὐάνδρου (26)* εστιάζει ιδιαιτέρως στον βουλευτικό όρκο σε αντίθεση με τους προηγούμενους λόγους της ίδιας κατηγορίας. Κατά την άποψή μου, το γεγονός ότι ο *κατὰ Φίλωνος (31)* λόγος εκφωνήθηκε γύρω στο 398 π.Χ. δικαιολογεί την εργαλειοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου. Στην περίπτωση του *Εὐάνδρου (26)* ο ομιλητής φαίνεται να επιστρατεύει όλους τους κοινούς ρητορικούς τόπους σε μια εναγώνια προσπάθεια να κερδίσει τη δίκη – την οποία εν τέλει δεν κέρδισε – ενδεχομένως γιατί καταλαβαίνει ότι η επιχειρηματολογία του δεν είναι αδιάσειστη.

Στην επόμενη ενότητα της εργασίας έχω εντάξει τους λόγους στους οποίους το θρησκευτικό στοιχείο αξιοποιείται μερικώς και συμπληρωτικά προς την κύρια επιχειρηματολογία. Ο ομιλητής έχει να παρουσιάσει ισχυρότερα επιχειρήματα, οπότε η ρητορική εκμετάλλευση του θρησκευτικού στοιχείου δεν φαίνεται να κρίνεται

απαραίτητη από την πλευρά του ομιλητή, ούτως ώστε να ενταχθεί στη βασική υπερασπιστική του γραμμή.

Στην *ὕπερ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία* (1), παρατηρούμε ότι η εργαλειοποίηση του νομοθέτη, η προσωποποίηση των νόμων και η προσκόμιση μαρτύρων αποτελούν βασικά όπλα στη φαρέτρα επιχειρηματολογίας του ομιλητή. Βασικό ρόλο διαδραματίζει το γεγονός ότι η δίκη διεξάγεται ενώπιον του Δελφινίου και, κατά συνέπεια, η επιχειρηματολογία του Ευφίλητου θα έπρεπε να είναι αδιάσειστη προκειμένου να δικαιολογηθεί ο φόνος του Ερατοσθένη. Συνεπώς, η κλήτευση μαρτύρων από την πλευρά του εναγομένου, οι οποίοι θα επιβεβαιώσουν το γεγονός ότι ο ίδιος λειτούργησε εν μέσω μεγάλης ψυχικής αναταραχής επειδή έπιασε *ἐπ' αὐτοφώρῳ* τη γυναίκα του με τον εραστή της, αποτελεί ισχυρό αποδεικτικό μέσο.

Στον *ὕπερ Πολυστράτου* (20) λόγο, ο ομιλητής προσφεύγει σε επιχειρήματα δίχως να εργαλειοποιεί συνειδητά το θεϊκό στοιχείο στοχεύοντας στην αναδιήγηση και επανερμηνεία των γεγονότων που στάθηκαν αφορμή για τη δεύτερη δίκη του πατέρα του. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η προσφορά προς τη θεά Αθηνά διατυπώνεται στο πλαίσιο των ευεργεσιών της οικογένειας και τονίζεται ιδιαίτερα. Δημιουργείται, δηλαδή, η εντύπωση ότι ο ομιλητής προσπαθεί να εκμεταλλευθεί το θρησκευτικό αίσθημα των Αθηναίων όχι όμως τόσο φανερά όπως παρατηρείται στους λόγους του Λυσία κυρίως μετά τη δεύτερη αποκατάσταση της δημοκρατίας το 402 π.Χ. με αποκορύφωμα την περίοδο της δίκης του Σωκράτη.

Στον λόγο *ὕπερ τοῦ ἄδυνάτου* (24), ο Λυσίας επιδιώκει να δώσει μια συνολική εικόνα της ακεραιότητας του χαρακτήρα του εναγομένου διανθίζοντας τον λόγο του με πολλά ρητορικά σχήματα. Η ευσέβεια του ομιλητή συνάγεται έμμεσα από την αναφορά του στη φροντίδα των γονέων του στα βαθειά γηρατειά τους έως τον θάνατό τους, καθώς αυτό συνιστά ιερή υποχρέωση από την πλευρά των παιδιών, από την εντιμότητα, την πιστή υπακοή στους γραπτούς και άγραφους νόμους.

Η στρατηγική πειθούς από τον ομιλητή στον *ὕπερ τοῦ στρατιώτου* (9) λόγο, δεν περιλαμβάνει επιχειρήματα υπέρ του θείου. Η αναλυτική παρουσίαση των γεγονότων από την πλευρά του ομιλητή και τα επιχειρήματα που εκθέτει στο τμήμα της *ἀποδείξεως* θεωρεί ότι αρκούν για να αποδείξει την αθωότητά του. Η μόνη άμεση αναφορά προς το θείο γίνεται λίγο πριν από τον *επίλογο* προκειμένου να τονιστεί το μέγεθος της αναισχυντίας εκείνων που τόσο άδικα, παράνομα και δίχως να φοβούνται τους θεούς για τα ασύστολα ψεύδη τους επεδίωξαν να αποδείξουν ότι ο ομιλητής είχε διαπράξει το αδίκημα της εξύβρισης, ενώ αυτοί εκκινούνται από προσωπική έχθρα.

Ενδεχομένως, τη χρονική στιγμή εκφώνησης του λόγου, το 390 π.Χ., τα θρησκευτικά επιχειρήματα να φαίνονταν τετριμμένα και ο ομιλητής να μην τα θεωρεί ιδιαίτερος ενισχυτικά της επιχειρηματολογίας του.

Στον λόγο *κατὰ Έρατοσθένους* (12), η ευσέβεια συνάγεται από το γεγονός ότι σε ολόκληρο τον λόγο ο ομιλητής εξυφαίνει το πορτρέτο ασεβών ανθρώπων αντιστικτικά προς την ευσεβή συμπεριφορά του ιδίου που συνάγεται εμμέσως. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός σχεδόν τα δύο τρίτα του λόγου επικεντρώνονται στη λεπτομερή εξιστόρηση-εργαλειοποίηση των γεγονότων που επακολούθησαν στην Αθήνα μετά την καταστροφή των Αθηναίων στους Αιγός Ποταμούς, την επιβολή της στυγνής τυραννίας των Τριάκοντα, καθώς και στη αφήγηση των εγκληματικών τους δράσεων. Επικλήσεις, ευχές, τιμωρίες και κατάρες δεν παρατηρούνται – ενδεχομένως και να μην χρειάζονται κατά την κρίση του ομιλούντος, καθώς τα ιστορικά γεγονότα αποτελούν αδιάσειστα τεκμήρια, οπότε και επενδύει ρητορικά κυρίως σε αυτά δίχως όμως να πετύχει την καταδίκη του Έρατοσθένη.

Στον *κατὰ Παγκλέωνος* (23) λόγο, παρατηρούμε ότι δεν χρησιμοποιείται το θεϊκό/θρησκευτικό στοιχείο ως όπλο πειθούς. Η μόνη αναφορά που γίνεται *ἐν τῇ ῥύμῃ τοῦ λόγου* εντοπίζεται στο τμήμα της *διηγήσεως*, και αφορά σε μια δίκη που είχε λάβει χώρα στο παρελθόν, στην οποία ο Παγκλέων βρίσκονταν πάλι στη θέση του κατηγορουμένου, καθώς ο Αριστόδικος αμφισβητούσε την αρμόδιότητα του ως πολεμάρχου. Αφού τελέσθηκε η ορκωμοσία στη δίκη (*ἀνωμοσία*), ο Παγκλέων δεν εμφανίστηκε εκ νέου στο δικαστήριο αλλά προτίμησε να δικαστεί «ερήμην» από τον Αριστόδικο. Η κατάθεση μαρτύρων αποτελεί από μόνη της ισχυρό όπλο στην επιχειρηματολογία του κατηγορούμενου ιδίως σε με μία τέτοιου είδους δίκη, οπότε οποιαδήποτε άλλη εργαλειοποίηση δεν θα ήταν αποτελεσματική.

Τέλος, στην τελευταία ενότητα της εργασίας, παραθέτω τους λόγους εκείνους στο οποίους το θρησκευτικό στοιχείο απουσιάζει. Παρατηρούμε ότι η φύση των εν λόγω υποθέσεων δεν αφήνει περιθώρια γενικότερα για ρητορισμούς και συναισθηματισμούς ούτε γίνονται επικλήσεις στο ήθος του πομπού ούτε επιθέσεις στο ήθος του αντιπάλου. Αντιθέτως, το ύφος είναι απλό και σοβαρό.

Ο *περὶ τῶν Ἐράτωνος χρημάτων πρὸς τὸ δημόσιον* (17) λόγο, αφορά σε μια αντιδικία ανάμεσα στο δημόσιο και σ' έναν Αθηναίο πολίτη. Η οικονομική φύση της υπόθεσης δεν καθιστά απαραίτητο εργαλείο πειθούς το θρησκευτικό στοιχείο, καθώς θα πρέπει να διερευνηθούν οι λόγοι αντιδικίας.

Τέλος, στους λόγους *κατὰ Επικράτους* (27), *κατὰ Ἐργοκλέους* (28) και *κατὰ Φιλοκράτους* (29) παρατηρούμε ότι δεν αξιοποιείται πουθενά ρητορικά το θεϊκό/θρησκευτικό στοιχείο. Οι κατηγορίες που βαρύνουν τα εμπλεκόμενα πρόσωπα είναι πολύ σοβαρές και τα τεκμήρια αδιάσειστα, με αποτέλεσμα να θεωρείται σχεδόν βέβαιη η καταδίκη τους από τον ενάγοντα. Ενδεχομένως, η ρητορική αξιοποίηση του θεϊκού στοιχείου να παρατηρείται κυρίως σε λόγους εναντίον προσώπων ύποπτων για τις φιλοολιγαρχικές ιδέες τους, δίχως να κατέχουν οι ενάγοντες αδιάσειστα τεκμήρια για την ενοχή τους. Ο Επικράτης, ο Εργοκλής και ο Φιλοκλής ήταν γνωστοί για τα δημοκρατικά τους φρονήματα, οπότε ενδεχομένως οποιαδήποτε σύνδεση με υποθέσεις ασέβειας να μην εξυπηρετούσε την τακτική του Λυσία προκειμένου να πετύχει την καταδίκη τους.

Θ. Βιβλιογραφία

A. Αρχαίες Πηγές

- Adams, C. H. (1919), *Aeschines*, Cambridge, Harvard University Press.
- Burt, J. O. (1954), *Minor Attic Orators, Volume II: Lycurgus, Dinarchus, Demades, Hyperides*, Harvard University Press.
- Carey, C. (2007), *Lysiae Orationes Cum Fragmentis*, Oxford University Press.
- Dilts, M. R. (2018), *Antiphontis et Andocidis Orationes*, Oxford University Press.
- Dilts, M. R., (2010), *Demosthenis orationes*, Oxford University Press.
- Hude, C. (1984), *Herodoti Historiae, Volume II: Books V-IX*, Oxford University Press.
- Jones, H. S. και Powell J.E. (2021), *Thucydidis: Historiae, Vol. 2: Tomus Posterior*, Oxford University Press.
- Kenyon, F. G. (2020), *Aristotelis: Atheniensium Respublica*, Oxford University Press.
- Lamb, W.R.M (1930), *Lysias*, Harvard University Press.
- Marchant, E.C. (1920), *Xenophontis Opera Omnia: Tomus V: Opuscula*, Oxford University Press.
- Norlin, G. (1980), *Isocrates I, II, III*, Harvard University Press.
- Perrin, B. (1916), *Plutarch. Plutarch's Lives*, Harvard University Press.
- Ross, W. D. (2020), *Aristotelis: Ars Rhetorica*, Oxford University Press.

B. Ξενόγλωσση

- Blok, J. (2017), *Citizenship in Classical Athens*, Cambridge.
- Bushala, E.W. (1968), «Torture of Non-Citizens in Homicide Investigations», GRBS 9, 61-68.
- Carawan, E. (1998), *The Athenian Amnesty and Reconstructing the Law*, Oxford.
- Carawan, E.M. (1998), *Rhetoric and the Law of Draco*, Oxford.

- Carey, C. (1988), «A Note on Torture in Athenian Homicide Cases », *Historia* 37: 241-45.
- Carey, C. (1994a), «Rhetorical Means of Persuasion» στο I. Worthington (ed.), *Persuasion. Greek Rhetoric in Action: 26-45*, London.
- Dover, K. J. (1969), *Lysias and the Corpus Lysiaticum*, Berkeley and Los Angeles.
- Gagarin, M. (1979), «The prosecution of homicide in Athens», *GRBS*, 20: 301- 323.
- Gagarin, M. και MacDowell, D. M. (1998), *Antiphon & Andocides*. University of Texas Press.
- Gernet, L. και Bizos, M. (1962), *Lysias*, τομ. II., Paris.
- Hansen, M. H. (1976), *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*, Odense.
- Harding, P. (1987), «Rhetoric and Politics in Fourth-Century», *Athens Phoenix* 41:25–39.
- Harris, E.M. (1990), «Did the Athenians regard seduction as a worse crime than rape? », *CQ* 40, 370–377.
- Jebb, R. C. (2010), *The Attic Orators from Antiphon to Isaeus* (Volume 2), Cambridge University Press.
- Kapellos, A. (2014), «In Defence of Mantitheus: Structure, Strategy and Argumentation in Lysias 16», *BICS* 57,2: 22-46.
- Lambert, S.D. (1993), *The Phratries of Attica*, University of Michigan Press.
- Lipsius, J.H. (1905), *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, 3 vols, in 4. Leipzig.
- Loraux, N. (1986), *The Invention of Athens: The funeral Oration in the Classical City*, (μετάφρ. Sheridan A.), από το γαλλικό πρωτότυπο του 1981, Cambridge MA.
- MacDowell, D.M. (1963), *Athenian Homicide Law in the age of the Orators*, Manchester.
- Missiou, A. (1992), *The Subversive Oratory of Andocides: Politics, Ideology and Decision-making in Democratic Athens*, Cambridge University Press.

Parker, R. C. T. (1983), *Miasma: pollution and purification in early Greek religion*, Oxford University Press.

Phillips, D. D. (2008) *Avengers of Blood: Homicide in Athenian Law and Custom from Draco to Demosthenes*, Stuttgart.

Rubinstein, L. (2000), *Litigation and Co-operation. The use of supporting speakers in the Courts of Classical Athens*, Historia – Einzelschriften, Stuttgart.

Sommerstein, A. και Bayliss, A. J. (2012), *Oath and State in Ancient Greece*, De Gruyter.

Taylor, C. (2001), «Bribery in Athenian Politics Part I: Accusations, Allegations and Slander», G & R 48.1, 54–55.

Todd, S. C. (1996), «Lysias against Nikomachus: The Fate of the Expert in Athenian Law», in L. Foxhall and D.E. Lewis (εκδ.), *Greek Law in its Political Setting*: 101-131. Oxford.

Todd, S. C. (2000), *Lysias*, University of Texas Press.

Todd, S. C. (2007), *A commentary on Lysias, speeches 1-11*, Oxford University Press.

Todd, S. C. (2020), *A commentary on Lysias, speeches 12-16*, Oxford University Press.

Usher S. και Najock, D. (1982), «A Statistical Study of Authorship in the Corpus Lysiacum», Computers and the Humanities 16, 85-105.

Usher, S. (1999), *Greek oratory: tradition and originality*, Oxford University Press.

Wallace, R. W. (1989), *The Areopagus Council to 307 BC*, Baltimore & London.

Wilson, P. (2000), *The Athenian Institution of the Khoregia: The Chorus, the City and the Stage*, Cambridge University Press.

Γ. Ελληνόγλωσση

Αποστολάκης, Κ. (2003), *Υπὲρ Πολυστράτου*, Στιγμή.

Biscardi, A. (2010), *Αρχαίο ελληνικό δίκαιο*, Παπαδήμας.

Burkert, W. (2015), *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασσική εποχή*, Καρδαμίτσα.

Bury, J. B. και Meiggs, R. (2011), *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδας*, Καρδαμίτσα.

Βολονάκη, Ε. (2012), *Λυσίου Κατά Αγοράτου (13) και Κατά Νικομάχου (30)*, Παπαζήση.

Κροη, Ρ. (1996), *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων ελλήνων και λατίνων*, University Studio Press.

Λεντάκης, Β. (2015), *Ἐπεὶ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία καὶ Πρὸς Σίμωνα*, Στιγμή.

MacDowell, D.M. (1986), *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, Αθήνα.

Μαγνήσαλη-Αδάμ, Σ. (2008), *Η απονομή της Δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Parke, H. W. (2000), *Οι εορτές στην αρχαία Αθήνα*, Δαίδαλος.

Parker, R. (2001), *Η θρησκεία στην αρχαία Αθήνα: ιστορική επισκόπηση*, Πατάκης.

